

Empatija i etika skrbi: razvoj empatije i moralni odgoj iz perspektive skrbi

Keller, Sara

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:160931>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-09**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Sara Keller

**EMPATIJA I ETIKA SKRBI: RAZVOJ EMPATIJE I MORALNI
ODGOJ IZ PERSPEKTIVE SKRBI**

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivana Zagorac

Zagreb, 2024.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Empatija	3
2.1. Kratka povijest empatije: empatija kao Einfühlung	8
2.2. Empatija, simpatija i suosjećanje	11
3. Kratka povijest etike skrbi	19
3.1. Carol Gilligan	22
3.2. Nel Noddings	23
3.2.1. Temeljni pojmovi etike skrbi prema Nel Noddings	25
3.3. Michael Slote i etika skrbi kao opća teorija djelovanja	31
4. Razvoj empatije i moralni odgoj	34
4.1. Razvoj empatije	34
4.1.1. Utjecaj spola/roda na empatiju	38
4.2. Uloga odgoja i obrazovanja u razvoju empatije	41
4.2.1. Komponente odgoja i obrazovanja prema Nel Noddings	41
4.2.2. Etika skrbi i formalno obrazovanje	45
5. Zaključak	52
6. Literatura	55

Empatija i etika skrbi: razvoj empatije i moralni odgoj iz perspektive skrbi

Sažetak

Rad je usmjeren na etiku skrbi, posebno na razvoj empatije i moralni odgoj iz pozicije tog etičkog pravca. Prvi dio rada odnosi se na kratki pregled povijesti pojma empatija od njegovog korijena u terminu njemačke estetike romantizma "Einführung" do odnosa sa sličnim pojmovima poput simpatija i utjecaja teorija moralnih sentimentalista na razvoj koncepta empatije. Pregledom suvremene definicije pojma empatija, njezinih vrsta i komponenta, rad se okreće etici skrbi. Drugi dio rada orijentiran je na istraživanje etike skrbi kao feminističke etici i alternative tradicionalnim etičkim pristupima uz fokus na rad i doprinos Carol Gilligan i Nel Noddings. Definirajući pojam skrbi te komponente skrbnog odnosa, pažnja se usmjerava na temeljnu ulogu empatije, ali i na pitanje primjenjivosti i primjerenosti drugih, srodnih pojmova poput simpatije i 'engrossment' na mjestu empatije. Rad se naposljetku okreće razvoju empatije i moralnom odgoju iz perspektive etike skrbi kao i primjeni odgoja za empatiju i skrb u odgojno obrazovnim institucijama. Istraživanjem koncepta skrbi i njezinih implikacija za obrazovanje rad teži istaknuti važnost razvijanja empatijskih odnosa i razmatranja moralnih aspekata obrazovanja.

Ključne riječi: empatija; etika skrbi; etika; odgoj i obrazovanje; moralni odgoj; feminizam; feministička etika; Nel Noddings; moralni sentimentalizam; njemački romantizam

Empathy and Care Ethics: the development of empathy and moral education from the perspective of care ethics

Abstract

The work is focused on the ethics of care, especially on the development of empathy and moral education from the position of that ethical direction. The first part of the paper refers to a brief overview of the history of the term empathy from its roots in the term of German romantic aesthetics "Einführung" to the relationship with similar terms such as sympathy and the influence of the theories of moral sentimentalists on the development of the concept of empathy. By reviewing the modern definition of the term empathy, its types and components, the paper turns to the ethics of care. The second part of the paper is oriented towards the research of the ethics of care as a feminist ethics and an alternative to traditional ethical approaches with a focus on the work and contribution of Carol Gilligan and Nel Noddings. Defining the concept of care and the components of a caring relationship, attention is focused on the fundamental role of empathy, but also on the question of the applicability and appropriateness of other, related concepts such as sympathy and 'engrossment' in the place of empathy. The paper finally turns to the development of empathy and moral education from the perspective of ethics of care, as well as the application of education for empathy and care in educational institutions. By researching the concepts of care and its implications for education, the work aims to highlight the importance of developing empathic relationships and considering the moral aspects of education.

Key words: empathy; ethics of care; ethics; upbringing and education; moral education; feminism; feminist ethics; Nell Noddings; moral sentimentalism; German romanticism

1. Uvod

Uloga i utjecaj odgoja i obrazovanja na oblikovanje pojedinaca nije nova tema. Ovaj rad proizlazi iz potrebe da se prepoznatim problemima unutar sustava odgoja i obrazovanja pristupi iz jedne nove perspektive. Značajan utjecaj pozitivizma, još uvijek prevladavajući patrijarhalni obrasci koji se reproduciraju u postojećem sustavu odgoja i obrazovanja, promoviranje prirodnih i formalnih znanosti i intelektualnog razvoja nad društvenim znanostima i cjelovitim razvojem pojedinca ukazuju na potrebu za kritičkim sagledavanjem trenutnih pristupa odgoju i obrazovanju te na potrebu za razmatranjem alternativnih pristupa. Ovaj rad će se usmjeriti na etiku skrbi. Kroz analizu relevantne literature posebno ćemo se osvrnuti na razvoj empatije i moralni odgoj iz pozicije tog etičkog pravca. Istraživanjem koncepata skrbi i njezinih implikacija za obrazovanje, rad teži istaknuti važnost razvijanja empatijskih odnosa i razmatranja moralnih aspekata obrazovanja.

Etika skrbi, čiji začetak se pripisuje pionirskom radu Carol Gilligan i Nel Noddings, nudi poseban okvir kroz kojeg se mogu promatrati etička pitanja. U svom radu Noddings naglašava važnost skrbnih odnosa, ističući uzajamno prepoznavanje, podršku i susretljivost pojedinaca u odnosu. Dajući prioritet zamršenoj mreži odnosa koji definiraju ljudsku egzistenciju nasuprot autonomiji pojedinca i pripadajućih mu prava, etika skrbi nudi jedinstvenu perspektivu o tome kako pojedinci pristupaju moralnim dilemama. Ključno za etiku skrbi, a temeljeno na povijesti moralnog sentimentalizma, je njegovanje sentimentata sposobnosti razumijevanja i rezoniranja s tuđim emocijama, iskustvima i perspektivama radi produbljenja ljudskih odnosa i razvoja morala. Empatija, u ovom kontekstu, služi kao katalizator za etičko promišljanje i djelovanje, promičući suosjećajnije, ali i pravednije društvo.

Ovaj rad, tek malim dijelom, istražuje kompleksne i zamršene veze između etike skrbi, empatije i moralnog razvoja unutar okvira odgoja i obrazovanja. Oslanjajući se na filozofiju, psihologiju i teoriju obrazovanja zasebno se razmatraju razvoj koncepta empatije i etike skrbi te njihova međusobna dinamika koja podupire transformaciju učenika u etičke i empatične građane. Rad započinje kratkim pregledom pojma empatije od korijena pojma u filozofiji, a posebno estetici, njemačkog romantizma do suvremenih definicija temeljenih i na istraživanjima

psihologije i neuroznanosti. Potom rad prelazi na kratku povijest etike skrbi, ideja njezinih ključnih predstavnica s posebnim usmjerenjem na ideje i terminologiju Nel Noddings. Razmotrit će se i doprinos proširenju etike skrbi od strane filozofa Michaela Slotea. Rad se naposljetku okreće primjeni etike skrbi u odgoju i obrazovanju te utjecaju i važnosti kultiviranja empatije, kroz primjenu etike skrbi, s ciljem razvoja boljih okruženja i uvjeta koji mogu potaknuti razvoj obzirnijih ljudi, a time i boljeg svijeta.

2. Empatija

Empatija opisuje niz sposobnosti, od afektivnih reakcija do kognitivnih kapaciteta. U različitim društveno-humanističkim znanostima razmatrana je kao temelj ljudske društvene i moralne prirode te svojevrsno sredstvo povezivanja pojedinaca u društvenu zajednicu. Bilo da se definira kao afektivna reakcija ili rezonanca (*affective resonance*) ili kognitivno razumijevanje, empatiji se pripisuju svojstvo povezivanja, zbližavanja pojedinaca i razvoja brige i skrbi. U ovom poglavlju kratko će se opisati dvije vrste empatije, o kojima je uobičajeno riječ u filozofskoj i psihologijskoj literaturi, njihove karakteristike i podvrste. Kada je riječ o empatiji uobičajeno se govori o psihološkim sposobnostima koje pojedincima omogućavaju dijeljenje i razumijevanje tuđih osjećaja, misli i sličnih unutarnjih stanja te emotivno povezivanje s i skrb o drugima.¹ Tako razmatrana, empatija se često smatra centralnom za ljude kao društvena bića². Iako interes za te sposobnosti ima dugu povijest, sam pojam 'empatija' javlja se tek početkom 20. stoljeća³ kao prijevod njemačkog pojma *Einführung*, o čemu će biti riječi u idućem poglavlju. Fenomen empatije danas se proučava u različitim znanostima i disciplinama. Kompleksna povijest pojma, povezanost empatije sa sličnim konceptima i široka primjena pojma rezultiraju različitim definicijama i podjelama empatije. Postavlja se pitanje je li empatija isključivo afektivna ili kognitivna sposobnost, koje su vrste empatije i njezini temeljni mehanizmi i je li i na koji način empatija povezana s altruizmom i prosocijalnim ponašanjem. Na ova i druga pitanja postoje i vrlo različiti odgovori.

Prema autorici H. L. Maibom, empatija je „spontana psihološka reakcija na situaciju ili psihološko stanje drugoga”⁴ odnosno ona opisuje „niz emocionalnih odgovora koje imamo na to što drugi osjećaju ili na situaciju u kojoj se nalaze.”⁵ Autorica ističe da se u filozofiji empatija često definira kao emotivna reakcija na osjećaje ili situaciju drugoga koja, više ili manje, odgovara osjećajima drugoga ili onome što se može očekivati da drugi osjeća u danom trenutku i situaciji te za objekt ima drugu osobu⁶. Dan Zahavi definira empatiju kao

¹ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)

² Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)

³ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)

⁴ Heidi L. Maibom, „Empathy“, <https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/empathy>, (Pristup: 5. 6. 2023.)

⁵ Heidi L. Maibom, „Introduction: (Almost) Everything You Wanted to Know About Empathy“, u: Heidi L. Maibom, *Empathy and Morality*, Oxford University Press, New York, 2014., str. 1-11, ovdje str. 1

⁶ Heidi L. Maibom, „Empathy“, <https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/empathy>, (Pristup: 5. 6. 2023.)

„specifičan oblik svijesti , (...) , koji nam omogućuje ili za kojega se smatra da omogućuje da iskusimo i razumijemo osjećaje, žudnje i uvjerenja drugih na više-manje direktan način.”⁷.

U okviru fenomenološke tradicije i teorije intersubjektivnosti, Dan Zahavi u ‘Beyond Empathy’ opisuje empatiju kao *specifičan način svijesti* koji nam, na relativno direktan način, omogućava iskustvo i razumijevanje tuđih osjećaja, žudnji i uvjerenja i još konkretnije kao oblik intencionalnosti drugačiji od percepcije, mašte i sjećanja.⁸ Empatija se, dakle, s jedne strane opisuje kao psihološka ili emotivna reakcija, a s druge strane kao svojevrsna sposobnost ili aktivnost koja pojedincu omogućava, između ostalog, i razumijevanje tuđih unutarnjih stanja i situacija.

U tom smislu autori uobičajeno razlikuju afektivnu empatiju te kognitivnu empatiju kao razumijevanje drugoga.⁹ Pod afektivnu empatiju može se svrstati nekoliko emocionalnih reakcija koje se razlikuju, kako ističe H. L. Maibom, ovisno o tome a) doživljava li se emocija direktno ili za drugoga, b) da li je objekt emocija dobrobit ili emocije drugoga c) jesu li emocije subjekta i objekta podudarne, slične ili različite¹⁰. Maibom navodi da autori često razlikuju emocionalnu zarazu (*emotional contagion*), afektivnu empatiju, simpatiju te „personal distress”¹¹.

1. Emocionalna zaraza može se objasniti kao doživljavanje emocija sličnih onima koje doživljavaju drugi i to već samom asocijacijom s tim drugim¹². Korištenje termina ‘zaraza’ daje naslutiti da je reakcija relativno automatska i nenamjerna te se smatra da subjekt osjeća prenesene emocije kao vlastite, bez svijesti da ih osjeća zbog drugoga ili drugih. Reaktivni plač novorođenčeta se može smatrati primjerom emocionalne zaraze. Psiholog Martin Hoffman reaktivni plač smatra svojevrsnim prethodnikom empatije,¹³ dok se sama emocionalna zaraza često smatra najjednostavnijim oblikom empatije i

⁷ Dan Zahavi, „Beyond Empathy: Phenomenological Approaches to Intersubjectivity“, u: *Journal of Consciousness Studies*, **8** (br. 5–7), 2001., str. 151–167, ovdje str. 153 „a specific mode of consciousness, called empathy, which is taken to allow us to experience and understand the feelings, desires, and beliefs of others in a more -or -less direct manner.“

⁸ Ibidem

⁹ Heidi L. Maibom, „Introduction: (Almost) Everything You Wanted to Know About Empathy“, u: Heidi L. Maibom, *Empathy and Morality*, Oxford University Press, New York, 2014., str. 1-11, ovdje str. 2

¹⁰ ibidem str. 4

¹¹ ibidem str. 3

¹² Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)

¹³ Martin Hoffman, *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000., str. 65

temeljem za razvoj kompleksnijih i zrelih oblika empatije¹⁴. Istraživanja o empatiji i emocionalnoj zarazi dovela su do teze o djelovanju takozvanih zrcalnih neurona, stanica koje isto reagiraju kada subjekt vrši radnju ili ju promatra¹⁵.

2. Afektivna empatija, nekad zvana i „empathy proper”, često se kratko definira kao svojevrsno dijeljenje osjećaja¹⁶, doživljavanje osjećaja prikladnijih tuđoj nego vlastitoj situaciji¹⁷, ili kao emocija koju osjećamo *za* i *sa* drugim¹⁸. Za razliku od emocionalne zaraze, afektivna empatija uključuje sposobnost razlikovanja sebe i drugoga, no za razliku od simpatije ne uključuje osjećaj brige ili zabrinutosti za drugoga. Afektivna empatija može, ali ne mora značiti osjećanje istih emocija kao i drugi. Može biti riječ samo o emocijama koje su prikladnije tuđim okolnostima. Međutim, uobičajeno se smatra da pojedinac ima sposobnost razlikovanja sebe od drugih i barem minimalnu svijest o tome da su emocije koje osjeća reakcija na tuđe osjećaje ili situaciju. Karsten Stueber ističe

„Da bi moja sreća ili nesreća bila istinski empatična, to mora biti sreća ili nesreća zbog onoga što drugu osobu čini sretnom., (...), moje afektivno stanje mora biti usmjereno prema istom intencionalnom objektu.”¹⁹

3. Simpatija, ponekad zvana i „empathic concern”, opisuje se kao emocija *sui generis* koja za objekt ima negativne osjećaje ili situaciju drugoga i, za razliku od afektivne empatije u užem smislu, uključuje osjećaj brige za tog drugog.²⁰ „Za razliku od empatije, simpatija nije usklađivanje emocija, već usmjerena na dobrobit.”²¹ Karsten Stueber ističe da bi za pojavu simpatije moglo biti dovoljno samo „...odvojeno prepoznavanje ili predstavljanje

¹⁴ Maibom, Heidi L., *Introduction: (Almost) Everything You Wanted to Know About Empathy*, u: *Empathy and Morality*, 2014., Oxford University Press, New York, str. 1-11, ovdje str. 4

¹⁵ Sara D. Hodges, Michael W. Myers, „Empathy“, u: Roy F. Baumeister, Kathleen D. Vos, *Encyclopedia of Social Psychology*, Sage publications, California, 2007., str. 296-298., ovdje str. 297.

¹⁶ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)

¹⁷ Hoffman, Martin, *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*, 2000., Cambridge University Press, Cambridge, str. 4

¹⁸ Heidi L. Maibom, „Introduction: (Almost) Everything You Wanted to Know About Empathy“, u: Heidi L. Maibom, *Empathy and Morality*, Oxford University Press, New York, 2014., str. 1-11, ovdje str. 5

¹⁹ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)
“In order for my happiness or unhappiness to be genuinely empathic it has to be happiness or unhappiness about what makes the other person happy.,..., ...my affective state has to be directed toward the same intentional object.”

²⁰ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)

²¹ Heidi L. Maibom, „Introduction: (Almost) Everything You Wanted to Know About Empathy“, u: Heidi L. Maibom, *Empathy and Morality*, Oxford University Press, New York, 2014., str. 1-11, ovdje str. 6 “By contrast to empathy, sympathy is not emotion matching but welfare directed.”

drugog u nevolji...”²² te da nužno ne zahtjeva osjećanje istih ili sličnih emocija. Promatrač suosjeća s pojedincem zbog loših okolnosti u kojima se pojedinac nalazi i relativno neovisno o osjećajima koje taj pojedinac ima o danim okolnostima²³. Upravo zbog toga što ju povezujemo s lošim okolnostima, simpatija ili suosjećanje često se smatra tužnom emocijom²⁴.

4. *Personal distress* (osobna uznemirenost) može se opisati kao reaktivni osjećaj i odgovor na uočenu negativnu emociju ili situaciju drugoga.²⁵ Međutim za *personal distress* je važno naglasiti da, iako ga uzrokuje drugi, njegovo primarno usmjerenje je na sebe. *Personal distress* ne podrazumijeva osjećanje istih ili sličnih emocija kao pojedinac u nevolji koji je uzrok reakcije niti se subjekt osjeća loše zbog drugoga u nevolji, već se samo loše osjeća.

Kod razmatranja navedenih afektivnih reakcija korisno ih je razlikovati ovisno o tome na koga su orijentirane (sebe ili drugoga) i pretpostavljaju li svjesno razlikovanje sebe i drugoga²⁶. Potrebno je ukratko se osvrnuti na vezu empatije i simpatije, iako ću se tom temom ponovno baviti u drugom poglavlju. Simpatija se učestalo povezuje s altruističnim i prosocijalnim ponašanjem, no to ne vrijedi nužno i za empatiju koja je ovdje širi pojam.²⁷ Kao što se može uočiti iz gore navedenih, opisa nisu sve vrste afektivnih empatičkih reakcija orijentirane na drugoga ili njegovu/njezinu dobrobit. Empatija može izazvati simpatiju, ali i *personal distress*. Dok je simpatija usmjerena na drugoga i njezinu/njegovu dobrobit te može biti poticaj za prosocijalno ponašanje, *personal distress* pojedinca može potaknuti na, u pokušaju da ublaži vlastiti neugodni osjećaj, bijeg od drugoga i loših okolnosti u kojima se nalazi bez ikakvog prosocijalnog ponašanja prema pojedincu u nevolji.²⁸ Korisno je napomenuti da iako su podijele afektivne empatije na različite reakcije korisne pa i nužne u teoriji, naročito zato što svaka

²² Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)
“...a detached recognition or representation that the other is in need...”

²³ Heidi L. Maibom, „Introduction: (Almost) Everything You Wanted to Know About Empathy“, u: Heidi L. Maibom, *Empathy and Morality*, Oxford University Press, New York, 2014., str. 1-11, ovdje str. 6

²⁴ ibidem str. 6

²⁵ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)
„Personal distress in the context of empathy research is understood as a reactive emotion in response to the perception/recognition of another’s negative emotion or situation.“

²⁶ ibidem

²⁷ ibidem

²⁸ Heidi L. Maibom, „Introduction: (Almost) Everything You Wanted to Know About Empathy“, u: Heidi L. Maibom, *Empathy and Morality*, Oxford University Press, New York, 2014., str. 1-11, ovdje str. 8

reakcija odgovara drugom psihološkom mehanizmu²⁹, navedene reakcije rijetko se u praksi pojavljuju odvojeno i neovisno jedne od drugih. Najčešće simultano doživljavamo više emocija, pa tako i navedene afektivne reakcije, zbog čega ih empirijski može biti vrlo teško razlikovati.

Nasuprot afektivne empatije u širem smislu, kognitivna empatija definira se upravo kao kognitivna sposobnost, ne emocija. Empatija se u ovom smislu može odnositi na cijeli spektar kognitivnih sposobnosti od jednostavnijih zadataka do vrlo kompleksnih mentalnih izazova. Kognitivna empatija, prema H. L. Maibom, uobičajeno uključuje zauzimanje perspektive (*perspective taking*) drugoga ili ulaženje u odnos s drugima i njihovom situacijom putem mašte.³⁰ Može se opisati kao sposobnost pripisivanja mentalnih stanja poput namjera, uvjerenja, ali i emocija, drugima³¹. Prema Shannon Spaulding, kognitivna empatija je ukratko „sposobnost razumijevanja tuđeg stanja uma iz njihove perspektive”³². Kao dva glavna objašnjenja načina na koje zauzimamo perspektivu drugoga mogu se istaknuti takozvana *teorija teorije* (*Theory theory*) i *teorija simulacije* (*Simulation theory*)³³. Prema ranim zagovarateljima ‘teorije teorije’, razumijevanje drugih temeljeno je na teorijama pučke-psihologije (*folk-psychology*) i njezinim zakonima koji povezuju mentalna stanja i ponašanje. Zaključci o vjerojatnim mentalnim stanjima drugoga mogu se donijeti na temelju ponašanja da bi se na temelju tih zaključaka i zakona same teorije predvidjelo daljnje ponašanje tog pojedinca. Međutim, suvremeni zagovaratelji odmiču se od ovakvih ranih objašnjenja³⁴. S druge strane zagovaratelji teorije simulacije (*simulation theory*) smatraju da nam za razumijevanje drugih nije potrebna primjena teorije već mašta kojom simuliramo tuđi um u vlastitom. Stavljajući se *u tuđe cipele* zamišljamo „što bismo mislili, osjećali i učinili u tuđoj situaciji, i na temelju toga shvaćamo što drugi misli, osjeća i što će učiniti.”³⁵

Postavlja se pitanje je li moguće iskusiti afektivnu bez kognitivne empatije i obrnuto. Neki autori smatraju da dok je moguće iskusiti kognitivnu bez afektivne empatije, ne vrijedi

²⁹ ibidem

³⁰ Heidi L. Maibom, „Introduction: (Almost) Everything You Wanted to Know About Empathy“, u: Heidi L. Maibom, *Empathy and Morality*, Oxford University Press, New York, 2014., str. 1-11, ovdje str. 2

³¹ ibidem str. 1

³² Shannon Spaulding, „Cognitive Empathy“, u: Heidi L. Maibom, *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 13-22, ovdje str. 13

³³ ibidem str. 14

³⁴ ibidem str. 14

³⁵ ibidem str. 15

nužno i obrnuto³⁶. Drugim riječima, iako se smatra da je moguće razumjeti emocije drugoga bez da sami doživljavamo te emocije, kod dijeljenja i doživljaja tuđih emocija neki autori smatraju da je potrebno barem površno razumijevanje tuđih osjećaja (i to upravo kao tuđih, ne vlastitih) te svjesno razlikovanje sebe i drugoga.³⁷

Autori također problematiziraju utjecaj koji bi odnos subjekta i objekta, pažnja i znanje o objektu i njezinim/njegovim iskustvima itd., mogli imati na empatiju³⁸ pa se četo smatra da je jednostavnije empatizirati s nama bližima. Istraživanja pokazuju da kod pojedinaca s poremećajima poput autizma i psihopatije³⁹ postoji manjak empatije, (afektivne i/ili kognitive) odnosno manjak empatičkih sposobnosti. Uz to istražuje se i postojanje razlika empatičkih sposobnosti u široj populaciji vezano uz različite razine sklonosti za empatijom kod pojedinaca kao i razlikama među spolovima.

2.1. Kratka povijest empatije: empatija kao *Einfühlung*

Empatija, odnosno *empathy*, kao pojam javlja se u engleskom jeziku tek u 20. stoljeću, no fenomeni povezani s empatijom prisutni su u raznim granama filozofije i mnogo ranije. Termin *empathy* ulazi u engleski jezik kao prijevod njemačkog pojma *Einfühlung* koji se javlja u kontekstu estetike njemačkog romantizma. Često se objašnjava kao projekcija pojedinca i njegovo sjedinjavanje s umjetničkim djelom što omogućuje postojanje estetske vrijednosti⁴⁰. Primjena pojma postepeno se širi iz polja estetike na druge filozofske discipline i polja psihologije, društvene psihologije i sociologije gdje je empatija kao interpersonalna vještina povezana s moralnim i prosocijalnim ponašanjem.

Kao konceptualno središte empatije i povezanih fenomena može se uzeti misao Davida Humea „the minds of men are mirrors to one another”.⁴¹ Međutim, valja napomenuti da Hume i

³⁶ Heidi L. Maibom, „Introduction: (Almost) Everything You Wanted to Know About Empathy“, u: Heidi L. Maibom, *Empathy and Morality*, Oxford University Press, New York, 2014., str. 1-11, ovdje str. 2

³⁷ Heidi L. Maibom, „Introduction: (Almost) Everything You Wanted to Know About Empathy“, u: Heidi L. Maibom, *Empathy and Morality*, Oxford University Press, New York, 2014., str. 1-11, ovdje str. 2

³⁸ ibidem str. 14

³⁹ ibidem str. 15

⁴⁰ Magdalena Nowak, „The Complicated History of *Einfühlung*“, *Argument*, 2 (br. 1), 2011., str. 301–326, ovdje str. 303.

⁴¹ Hume, David, *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983., str. 314

Adam Smith koriste pojam simpatija, o čemu će biti više riječi u idućem poglavlju. Sam pojam *Einfühlung* ima korijene u 18. stoljeću gdje se prvo koristio u kontekstu mogućnosti istraživanja ljudske psihe, a kasnije je opisivao i odnos Čovjeka i Prirode.⁴² Sam *Einfühlung* također vuče korijenje i do engleske estetike 18. stoljeća kada se ističe i istražuje empirijski i psihološki aspekt percepcije.⁴³ Međutim, značajan razvoj koncepta *Einfühlung* događa se upravo u okviru estetike njemačkog romantizma gdje je pojam opisivao svojevrsni produžetak sebe, projekciju vlastitih implicitnih pokreta u oblike, linije i plohe⁴⁴. *Einfühlung* kao ‘*feeling-into*’ ili ‘*in-feeling*’ opisivao je „sedinjavanje subjekta i objekta što je omogućilo postojanje estetske vrijednosti.”⁴⁵.

Ključni za razvoj pojma empatije su Friedrich Theodor Vischer (1807–1887), njegov sin Robert Vischer (1847–1933)⁴⁶ te Theodor Lipps (1851–1914).⁴⁷ Friedrich Vischer je u okviru svog rada o simbolima i simbolizmu objašnjavao empatiju kao prirodni instinkt pomoću kojega prodiremo u umjetnička djela i prirodu koji su za njega emocionalna bića.⁴⁸ Smatra se da je upravo njegov sin Robert Vischer prvi iskoristio termin *Einfühlung* 1873. godine u svom eseju *Über das Optische Formgefühl: Ein Beitrag zur Aesthetik*.⁴⁹ Za Roberta Vischera *Einfühlung* je označavao „aktivno sudjelovanje promatrača u umjetničkom djelu ili drugim vizualnim oblicima”⁵⁰, odnosno jedno „obostrano iskustvo razmjene između tijela i objekta kojeg ono percipira”⁵¹. Robert Vischer preusmjerava estetski diskurs s umjetničkog djela na ulogu promatrača. S promatračem u središtu značenje umjetničkog djela ovisi upravo o promatraču, njegovoj percepciji djela i osjećajima prema djelu, ne o djelu samom.⁵² Mašta ima važnu ulogu u konceptu *Einfühlung*, kao što ima kasnije i u empatiji, a Vischer je smatrao da upravo putem mašte u umjetničkim djelima dolazi do sedinjenja subjekta i objekta⁵³.

⁴² Magdalena Nowak, „The Complicated History of *Einfühlung*“, *Argument*, 2 (br. 1), 2011., str. 301–326, ovdje str. 302

⁴³ ibidem str. 303

⁴⁴ Susan Lanzoni, *Empathy: A History*, Yale University Press, New Haven; London, 2018., (ebook izdanje) str. 343

⁴⁵ Magdalena Nowak, „The Complicated History of *Einfühlung*“, *Argument*, 2 (br. 1), 2011., str. 301–326, ovdje str. 303

⁴⁶ ibidem str. 303-304

⁴⁷ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)

⁴⁸ Magdalena Nowak, „The Complicated History of *Einfühlung*“, *Argument*, 2 (br. 1), 2011., str. 301–326, ovdje str. 303

⁴⁹ ibidem str. 304

⁵⁰ Magdalena Nowak, „The Complicated History of *Einfühlung*“, *Argument*, 2 (br. 1), 2011., str. 301–326, ovdje str. 304 „*Einfühlung* meant for him the viewer’s active participation in a work of art or other visual forms.”

⁵¹ ibidem str. 304 „It was a mutual experience of the exchange between the body and the perceived object.”

⁵² ibidem str. 304

⁵³ ibidem str. 305

Druga ključna figura za razvoj koncepta *Einfühlung* je suvremenik Roberta Vischera, Theodor Lipps. Upravo rad Theodora Lippsa pretvorio je *Einfühlung* iz estetskog koncepta u ključnu kategoriju društvenih i humanističkih znanosti.⁵⁴ Za Lippsa estetska percepcija usko je povezana s prepoznavanjem drugoga kao umnog bića⁵⁵ te Lipps zagovara korištenje empatije kao primarne epistemološke metode⁵⁶ dohvaćanja znanja o drugim umovima. *Einfühlung* odnosno empatija omogućava prepoznavanje emocija koje su fizički izražene na tijelu i licu drugoga. Upravo taj fizički, tjelesni moment provlači se kroz povijest fenomena simpatije odnosno empatije od Davida Humea do suvremenih razumijevanja empatije. Drugim riječima empatija je „mentalni proces tijekom kojeg subjekt postaje svjestan emotivnih stanja objekta izraženih kroz osjetilne simptome, onim vidljivim.”⁵⁷, to je “fenomen ‘unutarnje imitacije’”⁵⁸. Godine 1909. psiholog Edward Titchener, imajući na umu upravo Theodora Lippsa, prevodi *Einfühlung* kao “empathy”⁵⁹. Valja napomenuti da su, prema navodima Susan Lanzoni u 'Empathy: a history', i drugi autori početkom 20. st., moguće neovisno o Titcheneru, također skovali pojam *empatija* služeći se grčkim korijenom kao prijevod njemačkog “in-feeling” odnosno “feeling-into”. Međutim, Titchener se najčešće navodi kao zaslužan za engleski prijevod.⁶⁰

Uz *Einfühlung*, empatija je povezana i s pojmom *Verstehen*. *Verstehen* je koncept usko povezan s hermeneutikom i istraživanjem značenja tekstova, umjetničkih djela i postupaka.⁶¹ Teoriju razvija Wilhelm Dilthey i upravo se u njegovoj filozofiji “otkriva temeljna razlika između dva značenja riječi *Einfühlung* — kao između razumijevanja osjećaja drugih i navodnog iskustva osjećaja drugih.”⁶² Takva podjela između iskustva i razumijevanja uočava se i u suvremenim sistematizacijama empatije na afektivnu i kognitivnu, kao što je navedeno i u

⁵⁴ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)

⁵⁵ ibidem

⁵⁶ ibidem

⁵⁷ Magdalena Nowak, „The Complicated History of *Einfühlung*“, *Argument*, 2 (br. 1), 2011., str. 301–326, ovdje str. 306 „... mental process during which the subject becomes aware of the emotional states of the object expressed through sensory symptoms, by what is visible.“

⁵⁸ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)

⁵⁹ ibidem

⁶⁰ Susan Lanzoni, *Empathy: A History*, Yale University Press, New Haven; London, 2018., (ebook izdanje) str. 938 Autorica ističe da je kao raniji prijevod pojma 1901. godine predložena sintagma “estetska simpatija” (aesthetic sympathy) u riječniku psihologa James Mark Baldwin iako je sam Baldwin preferirao pojam “semblence”. Uz Titchenera 1908. godine James Ward također je predložio pojam empatija.

⁶¹ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)

⁶² Magdalena Nowak, „The Complicated History of *Einfühlung*“, *Argument*, 2 (br. 1), 2011., str. 301–326, ovdje str. 308 „... the fundamental difference between the two meanings of the word *Einfühlung* is revealed — as between of understanding the feelings of others and of a supposed experiencing of the feelings of others...”

prethodnom poglavlju. Početkom 20. stoljeća koncept *Einfühlung* i *Verstehen*, kao svojevrsni nasljednik *Einfühlung*, kritizira se kao naivne i nedostatne metode.⁶³ Tijekom 20. stoljeća pojam empatije postepeno postaje dostupan široj publici⁶⁴, a konceptom se počinju intenzivnije baviti znanstvenici na polju eksperimentalne psihologije da bi se do kraja 2. sv. rata empatija gotovo ekskluzivno razmatrala kao interpersonalna vještina⁶⁵. Međutim, u središtu mnogih suvremenih definicija empatije još uvijek je prisutan koncept empatije kao „feeling-into“ čime se naglašava empatija kao način i proces određivanja tuđih stanja, misli ili osjećaja koji simultano uključuje emocionalne, kognitivne sposobnosti i maštu.⁶⁶

2.2. Empatija, simpatija i suosjećanje

Pojmovi empatija, simpatija i suosjećanje odnose se na stanja ili emocije kojima je pojedinac orijentiran na drugoga, i kojima izražava brigu za tog drugog i kao takve stavljaju se u temelj moralnosti, prosocijalnog i altruističnog ponašanja. Pojmovi se nerijetko koriste sinonimno ili naizmjenično, međutim, usprko sličnostima korisno je, ako ne i nužno, razlikovati sva tri pojma, njihova zasebna značenja i kompleksne povijesti. Keltner i Goetz navode da je suosjećanje

“emocija koju osoba doživljava kada osjeća zabrinutost za tuđu patnju i želju da poboljša dobrobit te osobe. Razlikuje se od empatije, koja se odnosi na zrcaljenje ili razumijevanje tuđe reakcije; od sažaljenja, što se odnosi na osjećaje brige za nekoga slabijeg od sebe”.⁶⁷

Prije uvođenja pojma ‘empatija’ psihološki mehanizmi koje u određenoj mjeri i danas razumijemo pod tim pojmom opisivali su se pojmom ‘simpatija’. Za moralne sentimentaliste Humea i Smitha simpatija je centralni moment u poimanju ljudskog morala i nit koja povezuje

⁶³ ibidem str. 312

⁶⁴ Susan Lanzoni, *Empathy: A History*, Yale University Press, New Haven; London, 2018., (ebook izdanje) str. 208

⁶⁵ ibidem str. 1852 “...on movement and activity to become almost exclusively the coin of interpersonal understanding.”

⁶⁶ Douglas Hollan, „Empathy across cultures“, u: *The Routledge handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 341-353, ovdje str. 342

⁶⁷ Dacher Keltner; Jennifer Goetz, „Compassion“ u: Roy F. Baumeister; Kathleen D. Vohs (ur.), *Encyclopedia of Social Psychology*, Sage Publications, Los Angeles, 2007., str. 159-160, ovdje str. 159 “Compassion is the emotion one experiences when feeling concern for another’s suffering and desiring to enhance that individual’s welfare. It is different from empathy, which refers to the mirroring or understanding of another’s response; from pity, which refers to feelings of concern for someone weaker than the self.”

pojedince u jednu etičku zajednicu. Za moralne sentimentaliste simpatija se može definirati kao psihološki mehanizam koji igra ključnu ulogu u moralnoj motivaciji, moralnom rasuđivanju i reguliranju te usklađivanju ponašanja pojedinaca s društvenim normama i moralnim načelima.⁶⁸ Simpatija pomaže u razumijevanju i povezivanju s osjećajima drugih, što zauzvrat igra ključnu ulogu u razvoju moralnih vrijednosti i etičkog ponašanja te služi kao emocionalni i moralni kompas koji oblikuje naše odnose, potiče čestito ponašanje i pridonosi društvenom skladu i suradnji. Pišući o povijesti empatije Susan Lanzoni ističe da je u prvim desetljećima 20. stoljeća:

“empatija predstavljena široj američkoj publici kao snažnija sposobnost od simpatije. (...) ‘Empatija’ je ubrzo preuzela značenja ‘simpatije’ pa čak ih i proširila. Simpatija se danas definira kao distancirani osjećaj sažaljenja za drugoga, dok je empatija sposobnost participacije u nizu osjećaja”.⁶⁹

Suvremene definicije pojmova, kao što ističe Jade Stadler, uobičajeno navode da empatija, iako također podrazumijeva neku vrstu emocionalne rezonancije između subjekta i objekta, od subjekta zahtijeva jasno razlikovanje vlastitih misli i osjećaja od unutarnjih stanja objekta po čemu se razlikuje od simpatije, suosjećanja, sažaljenja ili drugog oblika emocionalne zaraze⁷⁰.

Iako je sam pojam “empatija”, kao što je ranije i opisano, novijeg nastanka, psihološke sposobnosti koje danas opisujemo tom riječju predmet su filozofskog razmatranja i rasprave mnogo ranije. Moralna psihologija Davida Humea pa i Adama Smitha, znatno je utjecala na istraživanja tih psiholoških sposobnosti u okviru istraživanja temelja društvene i moralne prirode ljudi koristeći pritom pojam „simpatija”⁷¹. Za moralne sentimentaliste temelj moralnog djelovanja i rasuđivanja leži upravo u afektima, ne u razumu. David Hume u utjecajnoj *Raspravi o ljudskoj prirodi* ističe: “razum je, i treba biti, rob strasti, i nikada ne može polagati pravo ni na kakvu drugu ulogu osim da im služi i da ih sluša.”⁷². Za Humea i Smitha upravo simpatija omogućava pojedincu dijeljenje tuđih stanja i ulaženje u tuđu perspektivu, sposobnosti koje bi

⁶⁸ William Edward Morris; Charlotte R. Brown, "David Hume", <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/hume/> (Pristupljeno 14. 6. 2023.)

⁶⁹ Susan Lanzoni, *Empathy: A History*, Yale University Press, New Haven; London, 2018., (ebook izdanje) str. 208

⁷⁰ Jane Stadler, „Empathy in Film“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 317 – 327, ovdje str. 342

⁷¹ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristup: 3. 5. 2023.)

⁷² David Hume, *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983., str. 355

danas opisivali pojmom "empatija" zbog čega je potrebno ukratko se okrenuti njihovim teorijama simpatije i morala.

Simpatija se za Humea i Smitha nalazi u središtu moralnog rasuđivanja karaktera i radnji drugih i moralne motivacije odnosno pojedinca može navesti na brigu za drugoga i njihovu dobrobit. U svom djelu *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Hume definira simpatiju kao sposobnost "da primamo komunikacijom njihove (tuđe) naklonjenosti i osećanja, ma koliko oni bili drukčiji od naših vlastitih ili čak njima suprotni."⁷³ Simpatija nije emocija odnosno strast („passion“) sama po sebi već *kauzaulni mehanizam* koji nam omogućava da osjećamo ono što pretpostavljamo da osjećaju drugi. Simpatija pretvara umove pojedinaca u "ogledala jedni drugima"⁷⁴. Radi razumijevanja mehanizma i procesa simpatije potrebno je osvrnuti se na Humeovu distinkciju između ideja i impresija, kao kategorija unutarnjih stanja, što leži u temelju njegova shvaćanja simpatije. Ideje i impresije razlikuju se u stupnju *jačine* i *živosti*. Dok su impresije žive i jasne („lively“ or „vivid“) ideje su tek *blijede slike* (*faint images*) ili kopije impresija u mašti i sjećanju. Simpatija, kao kauzalni mehanizam, oživljava ideju u utisak (*impression*).⁷⁵ Uočavanjem osjećaja kod druge osobe, putem njegova/njezina izraza lica, ponašanja, govora itd., formiramo ideju o određenom osjećaju, a simpatija oživljava tu ideju u utisak pritom „posuđujući od uvijek prisutnog i živahnog osjećaja vlastitog ja.”⁷⁶

“Ukratko, proces empatije sastoji se u uočavanju znakova emocija kod druge osobe (putem njezina govora ili govora tijela), što nam daje ideju o toj emociji. Ako je ova ideja dovoljno živa, može se pretvoriti u utisak te emocije, omogućujući nam tako da osjetimo emociju s drugom osobom, jer je druga osoba osjeća.”⁷⁷

⁷³ ibidem str. 276

⁷⁴ ibidem str. 314

⁷⁵ Amy M. Schmitter, "17th and 18th Century Theories of Emotions", <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/emotions-17th18th/> (Pristupljeno 13. 6. 2023.)

⁷⁶ Ibidem

⁷⁷ Imola Ilyes, „Empathy in Hume and Smith“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 98-110, ovdje str. 99 „In a nutshell, the process of empathy consists in seeing the signs of an emotion in another person (via her speech or body language), which gives us an idea of that emotion. If this idea is vivid enough, it can be converted into an impression of that emotion, thus allowing us to feel an emotion with the other person, because the other person is feeling it.”

Imola Ilyes ističe da je za Humea pojedinac svjestan da je izvor dotičnih emocija druga osoba pri čemu se simpatija razlikuje od jednostavne emocionalne zaraze⁷⁸. Upravo ta svijest o drugome kao izvoru emocija karakterizira suvremena shvaćanja empatije. Mehanizam simpatije kao oživljavanja i pretvaranja ideja u impresije kod Davida Humea temelji se na našem stalno prisutnom osjećaju sebe kao i na asocijacijama⁷⁹ odnosno postojećim sličnostima među pojedincima, od općih sličnosti svih ljudskih bića do sličnosti na temelju religije, nacionalnosti itd.

„Što je jači odnos između nas i nekog objekta, to mašta lakše vrši prijelaz i donosi povezanoj predodžbi živost poimanja kojim uvijek obrazujemo predodžbu o našoj vlastitoj osobi.“⁸⁰

Analizirajući Humeovo poimanje empatije odnosno simpatije Imola Ilyes ističe da nam je, prema Humeu, lakše empatizirati s nama sličnima, kao i s onima koji su nam prostorno i vremenski blizu.⁸¹ Ako su sažaljenje i skrb temeljeni na empatiji, one će također ovisiti o tim parametrima.⁸² Slične granice empatiji postaviti će kasnije i Nel Noddings u svom radu *Caring* smatrajući da vrijeme, prostor i sličnosti među pojedincima znatno utječu na mogućnost sklapanja i dovršavanja skrbnih odnosa koji se temelje upravo na empatiji.

Za Humea moralno rasuđivanje također se temelji na sentimentima i ukorijenjeno je upravo u simpatiji. Odobravanje (ugoda) i neodobravanje (bol, neugoda) u promatraču bude podijelu na vrline i mane.⁸³ Ovi moralni osjećaji također su ukorijenjeni u simpatiji kao mehanizmu prijenosa osjećaja, a “uzrokovani su razmišljanjem o osobi ili radnji koju treba procijeniti bez obzira na naše vlastite interese i iz uobičajene ili opće perspektive koja kompenzira određena vjerojatna iskrivljenja u simpatijama promatrača.”⁸⁴ Rachel Cohon ističe

⁷⁸ Imola Ilyes, „Empathy in Hume and Smith“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 98-110, ovdje str. 100-101

⁷⁹ Asocijacije mogu biti bilo kakvi odnosi s drugima od blizine („contiguity“), uzročnosti („causation“) ili jednostavne fizičke ljudske sličnosti.

⁸⁰ David Hume, *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983., str. 277

⁸¹ Imola Ilyes, „Empathy in Hume and Smith“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 98-110, ovdje str. 100-101

⁸² ibidem str. 103

⁸³ Rachel Cohon, "Hume's Moral Philosophy", <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/hume-moral/> (Pristupljeno 13. 6. 2023.)

⁸⁴ Ibidem “...are caused by contemplating the person or action to be evaluated without regard to our self-interest, and from a common or general perspective that compensates for certain likely distortions in the observer’s sympathies.”

da prema Humeu odobravamo odnosno smatramo vrlinama one karakteristike ili radnje koje su ili „neposredno prihvatljive osobi koja ih ima ili drugima ili koje su dugoročno korisne osobi koja ih ima ili drugima.“⁸⁵. Takozvano “opće gledište” („general point of view“) uvodi se kao svojevrsni korektiv simpatiji kod moralnog rasuđivanja. To opće gledište s jedne strane potiče na svojevrsnu kontekstualizaciju, odnosno razmatranje tuđeg karaktera i djelovanja iz perspektive njoj/njemu bliskog kruga osoba, te s druge strane upućuje na primjenu općih pravila koja “specificiraju opće učinke i tendencije karakternih osobina, a ne suosjećaju s njihovim stvarnim učincima”⁸⁶. Imola Ilyes zaključuje da se za Humea moralno odobravanje “sastoji od posebne vrste zadovoljstva koje osjećamo ako procjenjujemo ljudske karaktere i postupke s ove opće točke gledišta.”⁸⁷. Međutim prema Humeu dijeljenje tuđih osjećaja putem mehanizma simpatije ne rezultira nužno prosocijalnim ponašanjem i pomoći drugima.

„Kada naša impresija o emocijama druge osobe nije dovoljno živa, razmišljanje o emocijama druge osobe može jednostavno vratiti našu maštu natrag na razmišljanje o sebi.”⁸⁸

Kada impresija tuđe emocije nije dovoljno jaka u pojedincu se, putem zasebnog mehanizma kojeg Hume naziva „usporedbom” („comparison“), javlja suprotna emocija, inherentna promatraču i suprotna od one koju osjeća objekt promatranja.⁸⁹ Uz slabu impresiju bijeda drugoga putem usporedbe u subjektu izaziva življu ideju vlastite sreće, a time i užitak, emocija koju Hume naziva zlobom.⁹⁰ „Hoće li prevladati usporedba ili empatija ovisi o živosti našeg dojma o tuđim emocijama.”⁹¹ Simpatiziranje s cjelokupnom situacijom drugoga, ne isključivo s njihovim trenutnim osjećajima, nešto što Hume zove „ekstenzivna simpatija“ („extensive sympathy“), dovodi do *ljubavi i nježnosti*.⁹² Hume drži da pozitivni odnos prema pojedincima u potrebi slijedi isključivo ako prihvatimo njihovu patnju kao vlastitu, samo ako

⁸⁵ ibidem “(...) it is either immediately agreeable to the person who has it or to others, or it is useful (advantageous over the longer term) to its possessor or to others.”

⁸⁶ William Edward Morris; Charlotte R. Brown, "David Hume", <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/hume/> (Pristupljeno 14. 6. 2023.)

⁸⁷ Imola Ilyes, „Empathy in Hume and Smith“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 98-110, ovdje str. 106

⁸⁸ ibidem str. 103

⁸⁹ Rachel Cohon, "Hume's Moral Philosophy", <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/hume-moral/> (Pristupljeno 13. 6. 2023.)

⁹⁰ Imola Ilyes, „Empathy in Hume and Smith“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 98-110, ovdje str. 103

⁹¹ ibidem

⁹² ibidem str. 104

„proširujemo vlastiti interes tako da ga poistovjećujemo s dobrobiti drugih”⁹³. Kada si putem mašte dovoljno jasno predočimo cjelovitu situaciju drugoga, „ona prirodno postaje ‘naša briga’: počnemo brinuti o njoj kao što brinemo o sebi”⁹⁴ i tek tada se javlja pomoć drugima i prosocijalno ponašanje kao odgovori na tuđu potrebu i nevolju.

Pišući pod utjecajem Davida Humea, Adam Smith definira simpatiju kao „su-osjećaj s bilo kojom strasti”⁹⁵ koja nastaje „kada zamislimo kako bismo se osjećali u okolnostima drugoga”⁹⁶. Iako usredotočeno na emocije, shvaćanje simpatije kao ulaženje u perspektivu i situaciju drugoga putem mašte, koja u procesu simpatiziranja ima središnju ulogu, moglo bi povezati Smithovo poimanje simpatije s aspektima onoga što bi danas zvali kognitivnom empatijom. Adam Smith smatrao je da pojedinac dijeli osjećaje drugoga ako, kada se maštom stavi u poziciju ili okolnosti drugoga, uvidi da bi imao iste osjećaje koje drugi stvarno doživljava. Takvo suglasje emocija između subjekta i objekta promatranja ima važno mjesto u Smithovoj teoriji i praćeno je opravdanjem (ili neopravdanjem) tuđih emocija kao „pravedne i ispravne, i prikladne za svoje objekte”⁹⁷. Dakle, kao što ističe Imola Ilyes, empatizirati s tuđim emocijama za Smitha znači odobravati i smatrati ih prikladnim.⁹⁸ Samuel Fleischacker ističe da dok Humeov promatrač osjeća isto što i njegov objekt promatranja, za Smithova promatrača to nije slučaj jer promatrač maštom nikada ne može doživjeti tuđe osjećaje s jednakim intenzitetom s kojim ih osjeća subjekt.⁹⁹ Međutim Fleischacker napominje da je za Smitha „pokušaj dijeljenja osjećaja s drugima što je bliže moguće jedan od naših glavnih životnih poticaja”¹⁰⁰. U tom smislu Smith piše: “ništa nam ne prija više nego promatrati u drugima osjećaj subraće sa svim emocijama vlastite grudi”¹⁰¹. Za Adama Smitha simpatija, iskustvo suglasja s emocijama drugoga, rezultira ugodom i zasebnom emocijom koja je uvijek „prijatna i divna“ (“agreeable

⁹³ ibidem str. 103

⁹⁴ ibidem str. 103

⁹⁵ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, (šesto izdanje, 1790.), Meta libri, Sao Paolo, 2006., str. 6

⁹⁶ Samuel Fleischacker, "Adam Smith's Moral and Political Philosophy", <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/smith-moral-political/> (Pristupljeno 14. 6. 2023.)

⁹⁷ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, (šesto izdanje, 1790.), Meta libri, Sao Paolo, 2006., str. 11 „...just and proper, and suitable to their objects..“

⁹⁸ Imola Ilyes, „Empathy in Hume and Smith“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 98-110, ovdje str. 101

⁹⁹ Samuel Fleischacker, "Adam Smith's Moral and Political Philosophy", <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/smith-moral-political/> (Pristupljeno 14. 6. 2023.)

¹⁰⁰ Ibidem “that trying to share the feelings of others as closely as possible is one of our main drives in life”

¹⁰¹ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, (šesto izdanje, 1790.), Meta libri, Sao Paolo, 2006., str. 9
“...nothing pleases us more than to observe in other men a fellow-feeling with all the emotions of our own breast...”

and delightful”)¹⁰² neovisno o emociji drugoga s kojim se simpatizira. To dijeljenje i suglasje emocija, “fellow-feeling” odnosno uгода koju zbog tog suglasja osjećamo cilj je sam za sebe.¹⁰³

Imola Ilyes napominje da s obzirom na „našu želju za emocionalnom usklađenošću, prozor za razumijevanje Smithove moralne motivacije je naša želja da drugi dijele naše motivirajuće emocije i tako odobravaju naše postupke.”¹⁰⁴. U tom smislu vrlina za Smitha leži u neprestanom „međusobnom emocionalnom prilagođavanju”¹⁰⁵ koje se odvija između pojedinaca. Vodeći princip djelovanja, iz ove perspektive, mora biti „dijeljiv” s drugima pa se ljubav-prema-sebi zamjenjuje principima poštenja i poštivanja u okviru kojih pojedinac može težiti vlastitom dobru.¹⁰⁶ Prema Ilyes, moralno ponašanje i pomoć drugima za Smitha motivirano je, prije svega, onim što Smith naziva „ljubav prema vrlini“ („love of virtue“)¹⁰⁷ odnosno „samodobranje“ („self-approbation“)¹⁰⁸. „za Smitha, moralno ponašanje istinski zahtijeva od nas da se suzdržimo od djelovanja na temelju brige za sebe i da budemo samopožrtvovni. U osnovi, želja za emocionalnim slaganjem s drugima daje nam razlog da svoj vlastiti interes ostavimo po strani....”¹⁰⁹

Dok mi sudimo o prikladnosti tuđih osjećaja i postupaka, drugi čine isto te svatko stremi ka tome da drugi njihove osjećaje i postupke smatraju prikladnim i vrijednim zasluge. Drugim riječima svatko žudi za odobravanjem drugih što vodi, prema Smithu, do toga da „promatramo sebe ne toliko u svjetlu u kojem se prirodno možemo pojaviti sami sebi, koliko u onom u kojem

¹⁰² ibidem str. 41

¹⁰³ Imola Ilyes, „Empathy in Hume and Smith“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 98-110, ovdje str. 105

¹⁰⁴ ibidem str. 105 “Given our desire for emotional concord, the window to understanding Smithian moral motivation is our desire for others to share our motivating emotions and so approve of our actions.”

¹⁰⁵ Samuel Fleischacker, "Adam Smith's Moral and Political Philosophy", <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/smith-moral-political/> (Pristupljeno 14. 6. 2023.) “mutual emotional adjustment”

¹⁰⁶ Imola Ilyes, „Empathy in Hume and Smith“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 98-110, ovdje str. 105

¹⁰⁷ ibidem str. 106

¹⁰⁸ ibidem str. 106

¹⁰⁹ ibidem str. 106 „...for Smith moral behavior genuinely requires us to refrain from acting on our self-concern and be self-sacrificing. Fundamentally, the desire for emotional concord with others gives us a reason to set aside our self-interest...”

se prirodno pojavljujemo drugima”¹¹⁰. Kako bi pojedinac osigurao da bi njegovo ponašanje odobrili drugi odnosno da je primjereno i prikladno, on promatra sebe iz perspektive *nepristranog promatrača* („*impartial spectator*“), „nepristran i potpuno upućen promatrač našeg ponašanja”¹¹¹. Za Smitha osjećaji *nepristranog promatrača* sadržani su u moralnim normama. U tom smislu Fleischacker ističe da za Smitha „simpatizirati s tuđim osjećajima znači odobravati te osjećaje, a simpatizirati kako mislimo da bi nepristrani gledatelj znači moralno odobravati te osjećaje.”¹¹²

„Za Smitha gledište nepristranog promatrača je ključno i za moralnu prosudbu i za moralnu motivaciju. Stoga, za Smitha, postoji veće jedinstvo između naših uloga kao moralnih agenata i moralnih sudaca. U oba slučaja, koristimo se gledištem nepristranog promatrača kako bismo odredili koji su emocionalni odgovori ispravni, a koji postupci zaslužni.”¹¹³

Fleischacker ističe da „I Hutcheson i Hume vide ljudska bića kao osobe s prirodnom sklonošću brinuti se za dobrobit svog društva, ali za Smitha su svi naši osjećaji, bilo sebični ili dobronamjerni, konstituirani procesom socijalizacije.”¹¹⁴ Ako su prema Smithu naše emocije proizvod društva i naših interakcija s drugima, odgoj i obrazovanje mogu imati značajan utjecaj na formiranje, razvoj i regulaciju emocija kod djece. U tom smislu odgojno-obrazovne institucije trebale bi biti mjesta stjecanja akademskog znanja, ali i razvoja moralnog karaktera i emocionalne inteligencije. Ulogu odgoja i obrazovanja u kultivanju empatije razmatraju

¹¹⁰ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, (šesto izdanje, 1790.), Meta libri, Sao Paolo, 2006., str. 74 “view ourselves not so much according to the light in which we may naturally appear to ourselves, as according to that in which we naturally appear to others”

¹¹¹ Imola Ilyes, „Empathy in Hume and Smith“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 98-110, ovdje str. 106 „an unbiased and fully informed observer of our behavior”

¹¹² Samuel Fleischacker, "Adam Smith's Moral and Political Philosophy", <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/smith-moral-political/> (Pristupljeno 14. 6. 2023.) “to sympathize with another’s feelings is to approve of those feelings (17), and to sympathize as we think an impartial spectator would is to approve *morally* of those feelings”

¹¹³ Imola Ilyes, „Empathy in Hume and Smith“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 98-110, ovdje str. 108 „...for Smith, the point of view of the impartial spectator is instrumental both in moral judgment and moral motivation. There is thus, for Smith, a greater unity between our roles as moral agents and moral judges. In both cases, we make use of the point of view of an impartial spectator to determine which emotional responses are proper and so which actions meritorious.”

¹¹⁴ Samuel Fleischacker, "Adam Smith's Moral and Political Philosophy", <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/smith-moral-political/> (Pristupljeno 14. 6. 2023.) „Hutcheson and Hume both see human beings as having a natural disposition to *care* about the good of their society, but for Smith, all our feelings, whether self-interested or benevolent, are *constituted by* a process of socialization.”

autorice i autori u okviru etike skrbi, svojevrsnog suvremenog nasljednika moralnog sentimentalizma Humea i Smitha.

3. Kratka povijest etike skrbi

Etika skrbi može se opisati kao relacijski i kontekstualni pristup etici pri čemu teoretičari skrbi smatraju da postoji moralni značaj u odnosima i međuovisnosti pojedinaca u ljudskom životu. Etika skrbi, inspirirana ranijim radom moralnih sentimentalista, temeljena je na emocijama, ali u suprotnosti s tradicionalnim, „muškim“ etičkim perspektivama ne pronalazi i ne propisuje opća, često apstraktna pravila, već polazi od potreba i interesa pojedinaca direktno uključenih u specifičnu situaciju kao temelj za donošenje moralnih odluka. Orijentiran na skrb, ovaj pristup moralu naglašava upravo podcijenjene i tradicionalne ženske djelatnosti i odnose zbog čega su u literaturi o etici skrbi često naglašena specifična iskustva i perspektive žena kao njegovateljica. Skrb se dugo poimala i još uvijek je nerijetko shvaćena kao karakteristično, ako ne i isključivo, „ženska” osobina, perspektiva ili djelatnost. Upravo je etika skrbi dugo zauzimala poziciju dominantne feminističke etike¹¹⁵ međutim, feministička etika „daleko od toga da je monolitna“¹¹⁶. Upravo zbog toga važno je razlikovati etiku skrbi, ženske etike, ženstvene („feminine“) i feminističke etike¹¹⁷ („feminist“) kao preklapajuća, ali distinktna polja. Feminističke etike, kao „način rađanja etike“¹¹⁸, pokrivaju široki spektar pristupa moralnim pitanjima¹¹⁹ s ciljem „razumijevanja, kritike i korekcije“¹²⁰ načina na koji rod djeluje u okviru

¹¹⁵ Kathryn Norlock, "Feminist Ethics", <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/feminism-ethics/> (Pristupljeno: 14. 6. 2023)

¹¹⁶ Rosemarie Tong, „Feministi Ethics“ u: Edward Craig (ur.) *Routledge encyclopedia*, Routledge, London; New York, 1998., str. 2763-2765 ovdje str. 2763

¹¹⁷ Potrebno je istaknuti i da ženske i feminističke etike ne predstavljaju nužno homogena polja jednoznačnih pristupa i teorija već mjesta preklapajućih, ali distinktnih teorija različitih autorica i autora zbog čega su pojmovi izraženi u množini. *Routledge encyclopedia* razlaže feminističku etiku na četiri pristupa: ženski (feminine) pristupi, materinski (maternal) pristupi, lezbijski (lesbian) te specifično feministički (feminist) pristupi etici.

¹¹⁸ Kathryn Norlock, "Feminist Ethics", <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/feminism-ethics/> (Pristupljeno: 14. 6. 2023)

¹¹⁹ Feminističku etiku može se objasniti kao da uključuje ženstvene, materinske, lezbijske i specifično feminističke pristupe koji unutar šireg okvira feminističke etike imaju različita usmjerenja i fokuse.

¹²⁰ Kathryn Norlock, "Feminist Ethics", <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/feminism-ethics/> (Pristupljeno: 14. 6. 2023)

naših moralnih uvjerenja, praksi i metodoloških pristupa teoriji etike.¹²¹ Rosemarie Tong ističe da:

„iako feminističke etičarke otvoreno priznaju da polaze iz perspektive ženskih iskustva, njihov glavni cilj je jednostavno rekonstruirati tradicionalnu etiku tako da postane univerzalnija i objektivna uključivanjem moralnih glasova žena kao i muškaraca. (...) feministička etika obuhvaća širok raspon pristupa moralu usmjerenih na život žena. (...) Posebno feministički pristupi etici naglašavaju političku zadaću eliminacije sustava i struktura muške dominacije i podređenosti žena u javnoj i privatnoj domeni.“¹²²

Kritički pristup i propitivanje empirijskih i simboličkih poveznica između žena i skrbi te orijentacija na implikacije koje ta veza ima na pitanja moći razlikuje feminističku od takozvanih „ženskih“ etika. Dok ženski pristupi etici naglašavaju odnose, skrb i vrijednost ljudske povezanosti,¹²³ feminističke etike „imaju za cilj razumjeti, kritizirati i ispraviti: (1) binarni pogled na rod, (2) privilegiju koja je povijesno dostupna muškarcima, i/ili (3) načine na koje stavovi o rodu održavaju opresivne društvene poretke ili prakse koje štete drugima, posebno djevojkama i ženama koje su povijesno bile podređene, uz rodne dimenzije uključujući seksualnost i rodni identitet.“¹²⁴

Dok etika skrbi i feminističke etike dijele zajedničku osnovu u osporavanju tradicionalnih etičkih paradigmi, naglašavaju važnost odnosa, empatije i emocija u etičkim razmatranjima, etika skrbi je nešto užeg opsega te joj nedostaje širi politički i institucionalni fokus koji je često u središtu drugih feminističkih pristupa. Iako centrirana oko tradicionalno „ženskih“ karakteristika i vrlina, etika skrbi nije nužno ni „ženska moralnost“. Nel Noddings i druge autorice zagovaraju skrb kao ljudsku etiku i vještinu koja ne pripada niti bi trebala pripadati isključivo ženama¹²⁵, koje se u okviru postojećih patrijarhalnih normi još uvijek nerijetko opisuje kao prirodno *sklonije*

¹²¹ Kathryn Norlock, "Feminist Ethics", <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/feminism-ethics/> (Pristupljeno: 14. 6. 2023)

¹²² Rosemarie Tong, „Feministi Ethics“ u: Edward Craig (ur.) *Routledge encyclopedia*, Routledge, London; New York, 1998., str. 2763-2765, ovdje str. 2763

¹²³ Rosemarie Tong, „Feministi Ethics“ u: Edward Craig (ur.) *Routledge encyclopedia*, Routledge, London; New York, 1998., str. 2763-2765 ovdje str. 2763

¹²⁴ Kathryn Norlock, "Feminist Ethics", <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/feminism-ethics/> (Pristupljeno: 14. 6. 2023)

¹²⁵ Noddings u svom radu ističe da je prirodna skrb, kao oblik skrbi koji ne zahtjeva etički napor, ne pripada isključivo ženama međutim može imati značajnu vezu s njihovim iskustvom nasuprot iskustvu muškaraca.

skrbi, dok autori poput Michaela Slotea i Daniela Engstera ističu jednu širu, rodno neutralnu etiku skrbi. Etika skrbi često se stavlja u opreku upravo s tradicionalnim deontološko / kantovskim i konzekvencijalističko / utilitarističkim etikama. Umjesto fokusa na autonomiju i individualnost, prava pojedinaca i zakone, zagovaratelji skrbi promatraju pojedinca uvijek kao dio mreže ljudskih odnosa te prepoznaju temeljnu važnost i moralni značaj odnosa i međuovisnosti u životu ljudi. Ukorijenjena u tradiciji moralnog sentimentalizma, zagovaratelji etike skrbi ističu važnost motivacije za skrb i emocija u moralnom rasuđivanju te ono pojedinačno odnosno specifične situacije kao polazišta za donošenje moralnih zaključaka i odluka.

Kao distinktna teorija morala, etika skrbi javlja se osamdesetih godina prošlog stoljeća. Iako se ideje o etici skrbi mogu iščitati i u radovima ranijih autorica poput Mary Wollstonecraft, Catherine i Harriet Beecher te Charlotte Perkins,¹²⁶ pojava etike skrbi kao samostalne etike povezuje se s radom psihologice Carol Gilligan i filozofkinje Nel Noddings. U radu autorica poput Gilligan i Noddings tradicionalni moralni pristupi orijentirani na pravdu, autonomiju i individualnost okarakterizirani su i kritizirani kao *muško pristrani* pristupi i etika skrbi suprotstavljena im je kao valjana alternativa. Upravo Nel Noddings ukratko i opisuje razvoj skrbi kao etičkog okvira, uz poticaje različitih autorica:

„Carol Gilligan je naglasila 'drugačiji glas' koji koriste žene u moralnom razmišljanju. Virginia Held analizirala je feminizam kako bi krenula prema transformaciji moralne teorije. Ja (Nel Noddings) sam pronašla polazište u etici odnosa Martina Bubera, a potom i u iskustvu žena u podučavanju i odgoju djece. Sara Ruddick locirala je korijene brige u majčinskom razmišljanju. Jean Watson započela je s potrebama identificiranim u sestrinstvu, a Kari Waerness ukazala je na razliku između brige i skrbi u socijalnom radu.”¹²⁷ U sljedećim poglavljima ukratko će se predstaviti rad autorica značajnih za razvoj etike skrbi.

¹²⁶ Rosemarie Tong, „Feministi Ethics“ u: Edward Craig (ur.) *Routledge encyclopedia*, Routledge, London; New York, 1998., str. 2763-2765, ovdje str. 2763

¹²⁷ Nel Noddings, „Complexity in Caring and Empathy“, u: *Abstracta*, posebno izdanje V., 2010., str. 6 – 12, ovdje str. 7-8

3.1. Carol Gilligan

Za pojavu etike skrbi kao zasebne moralne teorije ključna figura je američka psihologinja Carol Gilligan (1936.), poznata po svojem istraživanju moralnog razvoja djevojčica i žena. Potaknuta radom svog mentora Lawrencea Kohlberga¹²⁸ o moralnom razvoju djece, čija su istraživanja uključivala samo dječake, Gilligan slična istraživanja provodi na djevojčicama. Rezultati rada i istraživanja objavljeni su u njezinoj disertaciji *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development* 1982. godine. U svom radu C. Gilligan postulira da žene i muškarci prilaze etičkim pitanjima iz sasvim drugačijih perspektiva odnosno da žene i muškarci artikuliraju moralna pitanja drugim glasovima/jezicima, pritom ih smatrajući istima. Ove razlike perspektiva opisane su odgovorima koje su djevojčice i dječaci dali na takozvanu 'Heinzovu dilemu' iz studije Lawrencea Kohlberga. Na odgovor na pitanje je li Heinz trebao ukrasti skupocjeni lijek kako bi spasio život svoje žene, djevojčica Amy i dječak Jake dolaze iz sasvim različitih perspektiva. S jedne strane Jake razmatra dotičnu dilemu poput matematičkog problema, dok s druge strane Amy razmišlja o ulozi komunikacije u rješavanju kompleksnih međuljudskih odnosa. U odnosu dva ljudska prava, pravo na život prevagnut će nad pravom na imovinu za Jakea koji smatra da bi tom 'logikom' svi opravdali Heinzovu krađu. S druge strane Amy ističe da krađom lijeka Heinz riskira zatvor čime bi ženu ostavio u daleko nepovoljnijoj situaciji te vjeruje da bi ljekarnik, upućen u Heinzovu tešku situaciju, bio spreman pomoći. Iz perspektive iz koje polazi Amy, nalazeći se u kompleksnoj mreži međuovisnih odnosa komunikacija, kontekstualizacija i emocije poput suosjećanja ključni su za rješavanje problema pojedinaca.

Za Carol Gilligan, Amy i Jake ilustriraju temeljne razlike dvije moralne perspektive. S jedne strane „muška” perspektiva poznata kao „perspektiva pravde” fokus prebacuje na apstraktna i uopćena pravila, autonomiju i prava pojedinca. S druge strane „ženska” perspektiva odnosno „perspektiva skrbi” vrednuje intimu, odgovornost, odnose i to konkretne odnose sa i skrb za druge. Gilligan ističe da u svom radu L. Kohlberg „pogrešno daje prednost "moralu

¹²⁸ Prema Rosemarie Tong Lawrence Kohlberg bio je mentor C. Gilligan i pri ispitivanju moralnog razvoja pojedinaca razvio je šestero-dijelnu skalu moralnog razvoja na kojoj bi muškarci tipično postizali barem petu razinu dok bi žene zaostajale na trećoj. Carol Gilligan kritizirala je Kohlbergovu studiju ističući da su žene postizale niže rezultate na Kohlbergovoj skali upravo zato što je "kalibrirana za mjerenje muškog, a ne ljudskog moralnog razvoja." čime je neadekvatna za mjerenje moralnog razvoja žena.

prava" i neovisnosti od drugih kao boljoj od, a ne samo različitoj od, "moralnosti odgovornosti" i intimnih odnosa s drugima"¹²⁹. Kao odgovor Carol Gilligan postulira „perspektivu skrbi” kao oblik moralnog rasuđivanja jednako legitiman kao tradicionalne perspektive pravde nastojeći ispraviti postojeću tendenciju zauzimanja „muške” perspektive kao prototipa za moralno rasuđivanje uopće.

3.2. Nel Noddings

Američka matematičarka i filozofkinja Nel Noddings (1929. - 2022.) razvija i sažima ideje predstavljene u ranijem radu Carol Gilligan u jednu etiku skrbi zbog čega se često smatra začetnicom etike skrbi kao zasebne teorije morala. Definicije temeljnih pojmova etike skrbi, analizu skrbnog odnosa i njegovih sudionika Noddings daje u svom djelu *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education* (1984.). Primjenjujući rezultate empirijskih istraživanja psihologinje Carol Gilligan na etiku i pitanja moralnog razvoja te odgoja i obrazovanja Nel Noddings postavlja skrb kao temelj morala. Prema Noddings, etika skrbi kao moralna teorija usmjerava se na međuljudske odnose koji su shvaćeni kao ontološki i etički temeljni za čovječanstvo i pojedinca. Nel Noddings ističe da definiranje odnosa „kao ontološki bazičnih jednostavno znači da prepoznamo ljudski susret i afektivni odgovor kao osnovnu činjenicu ljudskog iskustva”. Owens i Ennis (2005.) u pregledu relevantne literature ističu da Noddings definira skrb kao skup relacijskih praksi koje potiču međusobni rast i razvoj pojedinaca uključenih u skrbni odnos kao i širu zajednicu i kulturu čime se naglašava da se skrb javlja upravo unutar odnosa.¹³⁰ Ovako definirana etika skrbi odriče se univerzalnih principa zagovarajući jedan relacijski i kontekstualizacijski pristup moralu i moralnom odlučivanju. Noddings ističe da je nužni univerzalni princip, kojim se izbjegava zapadanje u moralni relativizam, upravo impuls za skrb to jest jedan brižan stav „onaj stav koji izražava naša najranija sjećanja na skrb o nama i našu sve veću zalihu sjećanja na skrb i skrb o nama”.¹³¹

¹²⁹ Kathryn Norlock, "Feminist Ethics", <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/feminism-ethics/> (Pristupljeno: 14. 6. 2023)

¹³⁰ Lynn M. Owens; Catherine D. Ennis, "The Ethic of Care in Teaching: An Overview of Supportive Literature", u: *Quest*, br. 57, 2005., str. 392-425, ovdje str. 393

¹³¹ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 5

Noddings se u svom radu nadovezuje na filozofiju egzistencijalizma i nasljeđe moralnog sentimentalizma, no svoju teoriju jasno postavlja u oprijeku s tradicionalnim etičkim pristupima poput Kantove deontološke etike, utilitarizma ili teorija pravednosti centrirane oko univerzalnih principa i ideja poput autonomije, pravde i prava. U svom djelu *Caring*, Noddings i eksplicitno odbija univerzalnost i etike principa kao *višeznačne* i *nestabilne* i zagovara individualni i kontekstualno ovisan pristup skrbi. Uz to, za Noddings naš odnos prema drugima (to kako se prema njima odnosimo) značajno utječe na njihovo ponašanje i odluke odnosno na to koliko dobri/loši ti drugi mogu postati. Drugim riječima, Noddings ističe moralnu međuovisnost pojedinaca u društvu što znači da iako pojedinac mora prihvatiti odgovornost za vlastita djela, zajednica i društvo koji su ga oblikovali dijele odgovornost za ta djela.

Etika skrbi je za Noddings feministička i ženska (*feminist and feminine*) etika koja zagovara tako zvani *care thinking* kao alternativu *muškim* pristupima moralu i tzv. *justice thinking*. Međutim za razliku od Michaela Slotea koji zagovara i nastoji utemeljiti etiku skrbi kao sveobuhvatnu etiku, Noddings smatra da se oba pristupa moralu nadopunjuju ističući da se „brižnost i pravda mogu pravilno primijeniti na različite trenutke ili intervale u moralnoj epizodi ili susretu.“¹³². Noddings prilazi pitanju odnosa pravde i skrbi iz perspektive odgajatelja i osobe koja poučava navodeći da dok „...razmišljanje o pravednosti može biti neophodno u određivanju opće politike o jednakosti u obrazovanju, skrb je ključna u njenom usavršavanju i provedbi.“¹³³.

Na tragu Carol Gilligan, Nel Noddings započinje s premisom da žene „ulaze u praktičko područje moralnog odgoja ... kroz druga vrata“¹³⁴ stavljajući odnos u samo središte svog rada. Kao „ženski“ (*feminine*) pristup moralu Noddings smatra da etiku skrbi karakterizira pažnja subjekta preusmjerena sa univerzalnih i apstraktnih principa na kontekstualno razmatrane potrebe pojedinaca s kojima pojedinac ostvaruje skrbne odnose, stavljajući naglasak na individualnost i različitost svakog zasebnog odnosa. U eseju *Complexity in Caring and Empathy*, osvrćući se ukratko na razvoj etike skrbi, Noddings zaključuje:

¹³² Michael S. Katz; Nel Noddings; Kenneth A. Strike, *Justice and Caring: The Search for Common Ground in Education*, Teachers College Press, New York, 1999., str. 1

¹³³ ibidem

¹³⁴ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 2

„Kako smo jačale u svom uvjerenju da žensko iskustvo ima nešto posebno za ponuditi, više smo ovisile jedna o drugoj i manje o tradicionalnim etičkim okvirima.“¹³⁵

Upravo u tom smislu, pišući o skrbi kao teoriji morala, filozofkinje poput Noddings, Held, Ruddick itd. primjetno se služe „drugim jezikom” nasuprot konvencionalnog jezika filozofije prisutnog u radu autora poput M. Slotea. U radovima poput *Caring in Education* Noddings primjenjuje etiku skrbi na područje odgoja i obrazovanja gdje istražuje kako skrbni odnosi između nastavnika i učenika mogu potaknuti humanije i učinkovitije obrazovno okruženje. Noddings zagovara jedan obrazovni pristup okrenut holističkom razvoju učenika i orijentiran emocionalnim i međuljudskim aspektima poučavanja. Svojim radom Noddings ostavlja značajan trag na područje obrazovanja i potiče nastavnike i odgajatelje u odgojno obrazovnim institucijama svih razina, ali i širu zajednicu, da integriraju etiku skrbi u svoje nastavne i odgojno obrazovne prakse.

3.2.1. Temeljni pojmovi etike skrbi prema Nel Noddings

Nakon kratkog pregleda povijesti etike skrbi kao zasebne moralne teorije potrebno je okrenuti se specifičnoj terminologiji autorica i autora etike skrbi i temeljnim pojmovima ovog pristupa moralu. Oslanjajući se primarno na pojmove koje rabi Noddings u svom radu o etici skrbi, ovo poglavlje okreće se vrstama, stupnjevima i granicama skrbi, sudionicima skrbnog odnosa te sentimentu u središtu tog odnosa kao i samoj definiciji skrbi. Sara Ruddick u eseju ‘Care as Labor and Relationship’ objašnjava skrb kao etiku “definiranu u oprijeci s pravdom; vrsta rada; specifičan odnos.”¹³⁶ Za Nel Noddings skrb se može objasniti kao specifična relacijska i “uzvratna” (“*responsive*”) aktivnost (“*act/activity*”) koja uključuje brigu o potrebama i dobrobiti drugih, a kao moralna teorija nalazi se u suprotnosti s tradicionalnim, “muškim” etičkim perspektivama. Skrbiti, prema Noddings, znači biti zadužen za “zaštitu, dobrobit ili

¹³⁵ Nel Noddings, „Complexity in Caring and Empathy“, u: *Abstracta*, posebno izdanje V, 2010., str. 6 – 12, ovdje str. 8

¹³⁶ Sara Ruddick, “Care as Labor and Relationship”, u: Mark S. Haflon; Joram C. Haber (ur.) *Norms and Values: Essays on the Work of Virginia Held*, Rowman & Littlefield publishers inc., Lanham; Boulder; New York; Oxford, 1998., str. 3-27, ovdje str. 4

održavanje nečega ili nekoga”¹³⁷. Međutim, Nel Noddings ističe da „etičari skrbi ne započinju raspravu ni s pojedincem ni s kolektivom, već s odnosom.”¹³⁸

Prema Nel Noddings svaki odnos skrbi sastoji se od pružatelja skrbi odnosno *skrbnika* („one-caring”) i *primatelja skrbi* („cared-for”) pri čemu između članova tog odnosa postoji recipročna obaveza i potreba za *dovršanjem* skrbi. Noddings ističe da „moja skrb mora biti nekako dovršena u drugome ako se odnos želi opisati kao skrbni”¹³⁹ odnosno skrb mora biti shvaćena/percipirana od strane primatelja što će reći da ovaj specifičan odnos nije jednosmjernan. U takvom odnosu naglasak je na potpunoj prisutnosti kao i svojevrsnoj otvorenosti skrbnika za potrebe drugoga, promatranju njegovih/njezinih stanja, potreba, želja itd., pritom ne nametajući im vlastite ideje za njihovu budućnost. Odnosi skrbi kakve opisuje Noddings su uvijek relacijski i recipročni, skrbnik i primatelj skrbi aktivno sudjeluju u, doprinose i dobivaju nešto u, odnosno iz odnosa. Odnos skrbnika prema primatelju skrbi karakteriziran je jednim odmakom od sebe¹⁴⁰, nesebičnim prilagođavanjem i prisutnosti za primatelja skrbi. Skrbni odnos, prema Noddings, od skrbnika zahtjeva motivacijski pomak i udubljenost („engrossment”) te vrstu odaziva ili uzajamnosti od strane primatelja skrbi.¹⁴¹ U skrbnom odnosu pružatelj skrbi zadužen je za zaštitu i održavanje primatelja skrbi koji prihvaća pružateljevu skrb do njezina dovršenja. U središtu skrbnog odnosa Noddings nalazi osjećaj ili afekt kojim se *one-caring* „približava” drugom, njegovim stanjima, potrebama, željama itd. U literaturi o etici skrbi nailazi se na pojmove simpatije i empatije kao i na rasprave o boljoj primjerenosti jednog nad drugim pojmom kao koncepta u središtu skrbnog odnosa. Međutim Noddings, naročito u svom ranijem radu, služi se upravo pojmom „udubljenost” („engrossment”) koji opisuje kao oblik mentalnog napora, patnje i jednog opterećenog stanja odnosno sklonosti ili obzira prema drugima što ona definira i kao:

„Shvaćanje stvarnosti drugoga, osjećanje onoga što on osjeća što je moguće bliže, suštinski je dio skrbi iz vizure onoga koji skrbi. Jer ako stvarnost drugoga prihvatim kao mogućnost i počnem osjećati njezinu

¹³⁷ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 9 “a protection, welfare, or maintenance of something or someone”

¹³⁸ Nel Noddings, „The caring relation in teaching”, u: *Oxford Review of Education*, vol. 38, broj 6, prosinac 2012., str. 771–781, ovdje str. 771-772

¹³⁹ ibidem str. 4

¹⁴⁰ ibidem str. 16

¹⁴¹ ibidem str. 150

stvarnost, osjećam, također, da moram djelovati u skladu s tim; to jest, prisiljena sam djelovati kao u vlastito ime, ali u korist drugoga.”¹⁴²

Noddings opisuje tijek skrbnog odnosa kako slijedi:

„U mnogim, možda većini situacija, slušamo ili promatramo prijemčivo i tada osjećamo empatiju; odnosno pažnja prethodi empatiji. Dok slušamo drugu osobu, identificiramo njezine osjećaje; počinjemo shvaćati kroz što ona prolazi. Kao rezultat toga, osjećamo nešto. Kada je ono što osjećamo blisko onome što drugi izražava, možemo reći da doživljavamo empatiju. Ovo iskustvo dovodi do motivacijskog pomaka. Privremeno ostavljamo po strani vlastite ciljeve i svrhe kako bismo pomogli u zadovoljavanju iskazanih potreba drugoga; naša pokretačka energija teče prema svrhama ili potrebama drugoga. Ovo je osnovni lanac događaja u skrbi.”¹⁴³

U skrbnom odnosu kako ga vidi Noddings osjećaj udubljenosti omogućuje skrbniku svojevrsni ulazak u realnost i svijet primatelja skrbi uslijed čega dolazi do motivacijskog pomaka s vlastitih ciljeva i težnji na pomoć ostvarenju potreba i ciljeva primatelja skrbi. Skrb dakle nužno uključuje jedno osjećanje-sa drugim („feeling-with the other”). Međutim, dok autori poput Michaela Slotea to osjećanje-sa opisuju kao empatiju, Noddings preferira termin 'udubljenost', a kasnije 'pažnja' („attention“) ili 'receptiva pažnja' („receptive attention“)¹⁴⁴. Već u svom djelu *Caring* Noddings se ograđuje od definiranja tog osjećanja-sa („feeling-with“) kao empatije ističući da empatija uobičajno uključuje projekciju subjekta u objekt i njihovo sjedinjavanje što kritizira kao „izrazito racionalan, zapadnjački, muški način gledanja na "osjećanje-sa"“¹⁴⁵. Nasuprot tako shvaćenoj empatiji, Noddings smatra da udubljenost („engrossment“) ne uključuje projekciju već svojevrsnu otvorenost („reception“) za drugoga čime se održava dvojnost subjekta

¹⁴² Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 16 „Apprehending the other's reality, feeling what he feels as nearly as possible, is the essential part of caring from the view of the one-caring. For if I take on the other's reality as possibility and begin to feel its reality, I feel, also, that I must act accordingly; that is, I am impelled to act as though in my own behalf, but in behalf of the other.”

¹⁴³ Nel Noddings, „Complexity in Caring and Empathy“, u: *Abstracta*, posebno izdanje V, 2010., str. 6 – 12, ovdje str. 9 „In many, perhaps most, situations, we listen or observe receptively and then we feel empathy; that is, attention precedes empathy. As we listen to the other, we identify her feelings; we begin to understand what she is going through. As a result, we feel something. When what we feel is close to what the other is expressing, we may say that we are experiencing empathy. This experience leads to motivational displacement. We put aside our own goals and purposes temporarily in order to assist in satisfying the expressed needs of the other; our motive energy flows toward the purposes or needs of the other. This is the basic chain of events in caring.“

¹⁴⁴ ibidem str. 9

¹⁴⁵ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 30 „a peculiarly rational, western, masculine way of looking at "feeling with"“

i objekta, odnosno u ovom slučaju skrbnika i primatelja skrbi.¹⁴⁶ Noddings opisuje udubljenost kao svojevrsno prirodno pojavljujuće primanje i dijeljenje stanja drugoga i pritom koristi pojmove poput *primam, komuniciram, radim sa te prihvaćanje, dijeljenje, koraćanje iz vlastitog u tuđi referentni okvir*.

„Kada skrbimo, uzimamo u obzir gledište drugoga, njegove objektivne potrebe i ono što on očekuje od nas. Naša pažnja, naša mentalna udubljenost usmjerena je na primatelja skrbi, a ne na nas same. Naši razlozi za djelovanje, dakle, imaju veze sa željama i žudnjama drugoga i s objektivnim elementima njegove problematične situacije.”¹⁴⁷

Definirajući taj „feeling-with” kao udubljenosti odnosno kao jedno „shvaćanje stvarnosti drugoga, osjećanje onoga što on osjeća što je moguće bliže”¹⁴⁸ uočavaju se određena poklapanja s povijesnim i suvremenim definicijama empatije i njezinih vrsta. I Noddings u eseju *Complexity in Caring and Empathy*, u kojem govori i o svom dugogodišnjem dijalogu s filozofom Michaelom Sloteom, ističe:

„Danas je široko poznato da empatija uključuje ono što su raniji mislioci nazivali simpatijom, stavom "osjećanja sa" drugim, a etimološki je ova definicija simpatije svakako točna.”¹⁴⁹

Za Noddings „ono što osjećamo kao posljedicu pažnje nije nužno uvijek empatija kako ju opisuje Slote”¹⁵⁰, ali smatra da „još uvijek postoji mjesto za izvornu definiciju empatije - pokušaj razumijevanja tuđeg uma.”¹⁵¹

Noddings u svom radu razlikuje *prirodnu skrb*, kao vrstu skrbi koja se više-manje spontano javlja iz ljubavi ili prirodne inklinacije¹⁵² i *etičku skrb* kao odnos u kojem moralno susrećemo drugoga i koji izvire upravo iz tog prirodnog odnosa. U *Caring*, Noddings ističe:

¹⁴⁶ ibidem

¹⁴⁷ ibidem str. 24 „When we care, we consider the other's point of view, his objective needs, and what he expects of us. Our attention, our mental engrossment is on the cared-for, not on ourselves. Our reasons for acting, then, have to do both with the other's wants and desires and with the objective elements of his problematic situation.”

¹⁴⁸ ibidem str. 16 „Apprehending the other's reality, feeling what he feels as nearly as possible...”

¹⁴⁹ Nel Noddings, „Complexity in Caring and Empathy“, u: *Abstracta*, posebno izdanje V, 2010., str. 6 – 12, ovdje str.6 „Today it is widely acknowledged that empathy involves what earlier thinkers called sympathy, an attitude of “feeling with” another, and etymologically, this definition of sympathy is certainly correct.”

¹⁵⁰ ibidem str. 9 „...what we feel as a result of our attention may not always be empathy as described by Slote.”

¹⁵¹ ibidem str. 9 „there is still a place for the original definition of empathy—an attempt to understand another’s mind.”

¹⁵² Nel Noddings, *Starting at Home: Caring and Social Policy*, University of California Press, London, 2002., str. 29

„Odnos prirodne skrbi identificirat ćemo kao ljudsko stanje koje mi, svjesno ili nesvjesno, percipiramo kao 'dobro'. To je ono stanje prema kojem čeznemo i kojem težimo, a to je naša čežnja za skrbi - da budemo u tom posebnom odnosu - ono što nas motivira da budemo moralni. Želimo biti moralni kako bismo ostali u skrbnom odnosu i unaprijedili ideal sebe kao pružatelja skrbi. Taj etički ideal, ova realna slika nas samih kao pružatelja skrbi, vodi nas dok težimo moralnom susretu s drugim.“¹⁵³

Za Noddings prirodna skrb, kao oblik skrbi koji ne zahtjeva neki etički napor za motivaciju, ima značajan temelj u iskustvima žena već samim time što, prema Noddings, sama etika skrbi „prirodnije izvire iz vrste iskustva kakva su tradicionalno pružana ženama“.¹⁵⁴ Prirodna skrb zahtjeva „kontinuiranu i osjetljivu kultivaciju“,¹⁵⁵ ali zato što se inače povezuje s vrstom skrbi prisutnom u intimnim krugovima, poput nuklearne obitelji i bliskih prijateljstva ili susjedskim odnosima i hitnim slučajevima s nepoznatima, ona ne zahtjeva onu vrstu etičkog napora karakterističnog za etičku skrb. U trenucima kada ova prirodna skrb „zakaže“ u njezinom mjestu okrećemo se, tvrdi Noddings, etičkoj skrbi koja je definirana kao „stanje bivanja u odnosu karakteriziranom prijemčivosti, povezanosti i zaokupljenosti“.¹⁵⁶ Etička skrb ovisi i temelji se na našem prethodnom iskustvu o prirodnoj skrbi, ali, u odsutnosti spontane reakcije nježnosti i skrbi zahtjeva i svjesno donošenje odluka i napor koji nije nužan za prirodnu skrb. Etička skrb za Noddings „ne ovisi o pravilu ili principu već o razvoju idealnog-ja. (...) ne bilo kojem idealu o sebi nego o idealu razvijenom u skladu s nečijim najboljim sjećanjem na pružanje i primanje skrbi.“¹⁵⁷ Etička skrb služi kao instrument u „uspostavljanju ili obnavljanju prirodne skrbi“¹⁵⁸ koja je uvijek cilj odnosa. Ovakvim postavljanjem prirodne nad etičkom skrbi Noddings u svojoj etici skrbi *obrće kantovske prioritete*¹⁵⁹. Razlika između prirodne i etičke skrbi povezana je dakle s vrstom i dubinom naših poznanstava s drugima, a time i s inicijalnom spremnosti i razinom lakoće i spontanosti pojedinca da pruža skrb. U odnosu s ljudima izvan naših neposrednih

¹⁵³ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 5

¹⁵⁴ Nel Noddings, *Starting at Home: Caring and Social Policy*, University of California Press, London, 2002., str. 45

¹⁵⁵ ibidem str. 29

¹⁵⁶ David J. Flinders, „Nel Noddings“, u: Joy A. Palmer (ur.) *Fifty Modern Thinkers on Education. From Piaget to the present*, Routledge, London, 2001., str. 210 – 215, ovdje str. 211

¹⁵⁷ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 94 „...depends not upon rule or principle but upon the development of an ideal self. It does not depend upon just any ideal of self, but the ideal developed in congruence with one's best remembrance of caring and being cared-for.“

¹⁵⁸ Nel Noddings, *Starting at Home: Caring and Social Policy*, University of California Press, London, 2002., str. 30

¹⁵⁹ ibidem

krugova, s kojima je spontano stupanje u odnose skrbi zbog manjka međusobnih sličnosti i poveznica otežano, prirodna skrb ustupa mjesto etičkoj skrbi. Ukratko motivacija skrbika, prema Noddings, javlja se ili spontano kao prirodna skrb ili namjernim i svjesnim promišljanjem skrbnika o vlastitom idealu skrbi i sebe kao skrbnika koji je svjesnim radom i naporom postao dio skrbnikova karaktera.¹⁶⁰

Razlikovanje prirodne od etičke skrbi i vrste pojedinaca odnosno krugova ljudi s kojima su asocirane Noddings povezuje i s dva stupnja skrbi: skrbiti-za („caring-for”), što uključuje direktnu *hands-on* skrb, i skrbiti-o („caring-about”), koja se odnosi na skrb prema udaljenim drugima i uključuje njegovanje namjera za pružanje skrbi. Kao i u odnosu prirodne i etičke skrbi, direktniji odnos je primaran te se skrbiti-o temelji na skrbi-za. „Naučiti skrbiti-o ovisi o učenju skrbiti-za, a to zauzvrat ovisi o tome je li netko imao skrb od drugih.“¹⁶¹ Počevši u vlastitom domu, obitelji i najužim krugovima pojedinci kroz vlastito iskustvo primanja skrbi-za uče pružati tu skrb prvo unutar intimnih krugovima i zatim skrbiti-o svima s kojima nemogu ostvariti skrb-za odnosno najudaljenijim krugovima.¹⁶² Upravo ova skrb-o je temelj za čovjekov osjećaj pravde, smatra Noddings, i instrumentalna je u stvaranju uvjeta za razvoj skrbi-za. Prema Noddings, naši su kapaciteti kao i obaveze skrbi ograničeni te najveću obavezu imamo prema onima s kojima možemo ostvariti recipročne odnose i dovršiti skrb. Šireći se u koncentričnim krugovima naša sposobnost za pojedinosti i kontekstualizaciju se smanjuje onemogućujući skrb za sve uslijed male vjerojatnosti za ispunjavanje odnosno dovršenje skrbi („completion of care”) s udaljenim drugima. U odsutnosti skrbi-za kao preferiranog oblika skrbi, pravda nalazi svoje mjesto u odnosima s drugima i na taj način se ova dva pristupa moralu, prema Noddings, nadopunjavaju. Međutim za Noddings „caring-about“ odnosno skrb-o je *prazna* ako ne rezultira odnosima skrbi i skrbi-za.¹⁶³ Etička skrb usmjerava pojedinca dovoljno dugo dok ponovno nije ostvarena prirodna skrb i upravo u tome leži njezina uloga i značaj.¹⁶⁴

Potrebno je istaknuti da Noddings u svom kasnijem radu dijelom revidira svoju raniju poziciju o granicama skrbi i ističe jaču obavezu za skrb prema udaljenim drugima i skrb-o kao

¹⁶⁰ ibidem

¹⁶¹ ibidem str. 31

¹⁶² ibidem

¹⁶³ ibidem str. 23-24

¹⁶⁴ Nel Noddings, *Philosophy of education*, treće izdanje, Westview Press, Boulder, 2012., str. 232

poticaj za pravdu, ali još uvijek zadržava svoj raniji stav da skrb-za nije moguće ostvariti sa svima. „Duboko mi je stalo do onih iz mojeg unutarnjeg kruga, a manje do onih koji su udaljeni od mog osobnog života,”¹⁶⁵ ističe Noddings. Noddings izričito odbacuje ideju univerzalne skrbi koja, prema njoj, rezultira odmakom od istinske skrbi prema apstraktnom rješavanju problema i često praznom govoru. Time Noddings pristupa problemu udaljenih drugih iz jedne realne perspektive „stvari-kakve-jesu” ističući potrebu za odvajanjem pojedinačne i kolektivne odgovornosti. Razmišljajući o svima kojima je potrebna skrb i stalno stremljenje da se zaista skrbi za i pomogne svima dovodi pojedinca do osjećaja bespomoćnosti i *empatičke iscrpljenosti*. Iako je „caring-for” nemoguće ostvariti sa svima, potrebno je uvijek ostati otvoren za mogućnost ostvarenja odnosa s nepoznatim drugima i njegovati namjeru skrbi odnosno “caring-about”.

3.3. Michael Slote i etika skrbi kao opća teorija djelovanja

Američki filozof Michael Slote u svom radu o etici skrbi nastoji ukazati na povijesnu ukorijenjenost etike skrbi u teorijama moralnog sentimentalizma i na taj način etiku skrbi povezati s „tradicionalnim etičkim okvirima”. Nadovezujući se na rad Carol Gilligan, Nel Noddings kao i tada suvremenu literaturu iz psihologije, Slote u svom djelu *Ethics of Care and Empathy* nastoji predstaviti jednu „ujedinjenu sveobuhvatnu etiku skrbi”¹⁶⁶ odnosno etiku skrbi kao „sveobuhvatan prikaz individualnog i političkog morala”¹⁶⁷. Na ovaj način Slote nadilazi ranije teorije koje etiku skrbi sagledavaju samo kao oprijeku tradicionalnim pristupima moralu i tek jedan dio odnosno jednu stranu šire sveobuhvatne etike. U oprijeci s autoricama i autorima koji smatraju da se „muški” i „ženski” pristupi dopunjuju i/ili upotpunjuju Slote ističe nekonzistentnost i, po njemu, nemogućnost spajanja, *justice thinking* kakvog utjelovljuju tradicionalne teorije morala, i *care thinking* na kakvom se temelji etika skrbi, te potiče na odabir skrbi i empatije.

Sloteov rad na etici skrbi okarakteriziran je tradicionalnijim filozofskim pristupom uslijed orijentacije na pitanja deontologije, autonomije, obaveza prema udaljenim drugima, društvenoj pravdi itd. Noddings u eseju *Complexity in Caring and Empathy* naglašava distinktnu

¹⁶⁵ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 16

¹⁶⁶ Michael Slote, *The Ethics of Care and Empathy*, Routledge, London, 2007., str. 2 „...unified total ethics of care...”

¹⁶⁷ ibidem str. xiii

„vokabulare” prisutne u radovima različitih autorica i autora o etici skrbi gdje ističe da Slote u svom proširenju etike skrbi na pitanja pravednosti i političkog liberalizma, iako ne zanemaruje same ideje, rijetko koristi pojmove tipično povezane s teorijom skrbi poput *relation*, *attachment*, *reciprocity*, *responsibility*, *interdependence*, *mothering*, *needs* ili *motivational displacement*.¹⁶⁸ Uz to, Slote se u svom radu eksplicitno posvećuje ukorijenjenosti etike skrbi u moralnom sentimentalizmu te naslijeđu autora poput Francisa Hutchesona, lorda Shaftesburyja te na prvom mjestu naravno Adama Smitha i Davida Humea. Ističući da su temeljne moralne distinkcije pitanja osjećaja te općenito naglašavajući važnost osjećaja i žudnje nad razumom, Slote ističe da sve moralne teorije temeljene na skrbi sežu barem dijelom u teorije moralnog sentimentalizma 18. stoljeća. Stoga Slote zaključuje da je „etika skrbi oblik moralnog sentimentalizma”¹⁶⁹ ističući na taj način duboke povijesne temelje ovog pristupa i smještajući vlastito gledište unutar šire filozofske tradicije.

U nastojanju da prikaže etiku skrbi kao sveobuhvatnu teoriju morala, Slote postulira teoriju ispravnog djelovanja temeljenu na motivu tog djelovanja, konkretno na skrbi odnosno empatiji kao njezinoj centralnoj komponenti. „Etika skrbi tretira postupke kao ispravne ili pogrešne, ovisno o tome pokazuju li brižan ili nebrižan stav/motivaciju od strane agenta.”¹⁷⁰ Za razliku od Noddings koja skrbi odnos temelji na „engrossment“, središnje mjesto u Sloteovim razmatranjima zauzima empatija. Empatija, i sama etika skrbi, time su proširene, kako ističe Slote, znatno dalje nego u radovima ranijih autorica te Slote zaključuje „glavni zaključak ove knjige - da razlike između empatije i empatijske skrbi bolje odgovaraju zdravorazumskim moralnim razlikama od bilo čega što se može razumjeti pozivanjem na skrb uzetu, da tako kažemo, samu za sebe.”¹⁷¹ S jasno definiranim kriterijem za vrednovanje, Michael Slote etiku skrbi prevodi u opću teoriju ispravnog djelovanja.

Primjerice, baveći se pitanjem udaljenih drugih Slote ističe da fizička ili temporalna bliskost, obiteljska povezanost ili veze kakve nastaju među bliskim prijateljima i životnim

¹⁶⁸ Nel Noddings, „Complexity in Caring and Empathy“, u: *Abstracta*, posebno izdanje V, 2010., str. 6 – 12, ovdje str. 7

¹⁶⁹ Michael Slote, *The Ethics of Care and Empathy*, Routledge, London, 2007., str. 55

¹⁷⁰ ibidem str. 21, “Care ethics treats acts as right or wrong, depending on whether they exhibit a caring or uncaring attitude/motivation on the part of the agent.”

¹⁷¹ ibidem str. 14, „...a major conclusion of the present book - that distinctions of empathy and of empathic caring correspond better to common-sense moral distinctions than anything that can be understood by reference to caring taken, so to speak, on its own.”

partnerima jačaju empatiju. Upravo zbog toga nam se intuitivno čini da prema tim krugovima ljudi imamo snažniju moralnu obavezu. Slote, za razliku od D. Humea i M. Hoffmana na čijim idejama temelji svoju etiku, ističe da slabija empatija prema udaljenim drugima ne mora biti odraz ograničene ljudske sposobnosti za empatijom te da bi se takva moralna obaveza mogla temeljiti na Hoffmanovoj takozvanoj „induktivnoj disciplini” kao metodi podučavanja.¹⁷² Intuitivno razlikovanje pasivnog dopuštanja i aktivnog djelovanja odnosno mogućnost njihova empatičkog razlikovanja temelj je Sloteova pristupa pitanju deontologije. Slote smatra da deontologija izvire iz sentimentalnog dijela naše prirode (nasuprot racionalnom ili intelektualnom) te da smo empatički osjetljivi na razliku između „činiti” („doing“) i „dopuštati” („allowing“) točnije da nam je iz perspektive empatije odbojnije djelovanje. Pitanje poštovanja drugih u *The Ethics of Care and Empathy* temeljeno je na suvremenom shvaćanju empatije kakva ne uključuje projekciju i gubitak subjekta u objektu već pretpostavlja jednu orijentaciju subjekta na stvarne želje i potrebe drugoga, ne na vlastite želje za tog drugog. Slote zaključuje da „moral empatične skrbi zahtijeva poštovanje autonomije drugih ljudi, a ne samo ili jednostavno zabrinutost za njihovu dobrobit.”¹⁷³ te iscrtava relacijsku autonomiju temeljenu na skrbi. Slote u *The ethics of care and empathy* opisuje autonomiju, sposobnost razmišljanja i odlučivanja o stvarima za sebe, kao kauzalno i konstitutivno relacijsku kao sposobnost koja „se smatra da leži unutar pojedinaca, a kao relacijska samo u smislu da su je izazvali drugi pojedinci ili koja mora biti potaknuta drugima (koji djeluju u određenom društvu i okruženju)”¹⁷⁴. Slote istražuje međuigru različitih dimenzija autonomije pojedinca i njezinih relacijskih čimbenika, naglašavajući da autonomija nije izolirana, već je pod utjecajem naših interakcija s drugima i svijeta oko nas.

Michael Slote u *The Ethics of Care and Empathy* kritizira nepristranost i objektivnost koje se često ističe u tradicionalnim etičkim teorijama. Zalaže se za etiku skrbi koja daje prednost dobrobiti i procvatu pojedinaca, usredotočujući se na posebnosti svake situacije umjesto

¹⁷² ibidem str. 29 Slote ističe da je Humeovo ograničavanje naših moralnih obaveza prema nama bliskim pojedincima potencijalno i posljedica ograničenja njegova vremena, a ne prirodnih empatičkih sposobnosti pojedinaca. S druge strane treba istaknuti da iako M. Hoffman postulira ideju ‘induktivne discipline’ u okviru moralnog odgoja i razvoja pojedinaca sam izražava skepsu prema tako širokoj upotrebi te tehnike.

¹⁷³ ibidem str. 57 „...a morality of empathic caring requires one to respect other people’s autonomy and not just or simply to be concerned with their welfare...”

¹⁷⁴ Michael Slote, *The Ethics of Care and Empathy*, Routledge, London, 2007., str. 62 „...having been or needing to be brought about by other individuals (operating in a given society and environment)...”

oslanjanja isključivo na apstraktna načela. Naglašava važnost njegovanja brižnog i empatičnog pristupa kod pojedinaca i društva u cjelini. Kroz navedeno djelo Slote nastoji pokazati „da razlike empatije široko označavaju ili odgovaraju vjerojatnim moralnim razlikama”¹⁷⁵ te da je empatija nužna za „skrbnu moralnu motivaciju”¹⁷⁶. Ovako shvaćena empatija je potpuno razvijena ljudska (ne rodna) empatija pri čemu se Slote, u svom osvrtanju na djela i istraživanja iz psihologije, jednim dijelom posvećuje i pitanju razvoja i poučavanja empatije koja je prema njemu ključna za moralni odgoj i obrazovanje odnosno moralni razvoj uopće.

4. Razvoj empatije i moralni odgoj

4.1. Razvoj empatije

Empatija se, kako u filozofskoj tako i u literaturi psihologije, nerijetko povezuje sa i opisuje kao temelj moralnog, prosocijalnog pa i altruističkog ponašanja te se istraživanja o njihovoj povezanosti nalaze i u radu psihologa poput Martina Hoffmana, Marka H. Davisa i Daniela Golemana. Ti autori povezuju empatiju s povećanim osjećajem odgovornosti i brige za druge što zauzvrat može motivirati pomaganje, skrb, prosocijalno i altruističko ponašanje kod pojedinaca te ističu da dijeljenje osjećaja i razumijevanje koji su, prema suvremenim shvaćanjima, svojstveni empatiji, ne samo da čine osnovu za moralno donošenje odluka, nego motiviraju pojedince da se uključe u radnje koje pozitivno pridonose dobrobiti drugih. Kultiviranje empatije, shvaćene kao temelj moralnog i prosocijalnog ponašanja, može imati iznimnu važnost na individualnoj i na društvenoj razini. Ako je empatija kod pojedinaca temelj emocionalne inteligencije, koja utječe na sposobnost pojedinca da učinkovito upravlja međuljudskim odnosima, pojedinci koji razvijaju takvu sposobnost međusobnog razumijevanja i dijeljenja osjećaja mogu doprinijeti suosjećajnijoj zajednici. Iz društvene perspektive ova primjena i poticanje empatije može biti ključno za ublažavanje društvenih sukoba, promicanje

¹⁷⁵ ibidem str. 125 „...that distinctions of empathy broadly mark or correspond to plausible moral distinctions“

¹⁷⁶ ibidem str. 8, „caring moral motivation“

inkluzivnosti i tolerancije te oblikovanja globalnog građanstva poticanjem osjećaja zajedničke odgovornosti za dobrobit šire ljudske zajednice.

Dok filozofija u okviru različitih grana i disciplina proučava koncepte srodne empatiji već stoljećima, u zadnjih nekoliko desetljeća proučavanjem pojedinih vrsta empatije bave se i znanosti poput psihologije, medicine i neuroznanosti. Kao što je prethodno navedeno, empatija se uobičajeno dijeli na nekoliko vrsta i/ili podvrsta iz čijih definicija se može primijetiti da različite vrste empatije od subjekta podrazumijevaju specifične kognitivne sposobnosti različite kompleksnosti. Složeni proces razvoja empatije predmet je proučavanja kako prirodnih tako i društveno-humanističkih znanosti te se smatra da bi cijeli niz bioloških, kognitivnih i društvenih čimbenika mogao utjecati na postepeni razvoj empatijskih sposobnosti kod pojedinaca. Jean Decety u *Neurorazvoj empatije kod ljudi* ističe da se empatija javlja u kontekstu socijalnih interakcija, tipično tijekom druge i treće godine života kada dijete postaje svjesno iskustva drugih te smatra da „i genetski i okolišni čimbenici pridonose razvoju empatije i prosocijalnog ponašanja“.¹⁷⁷ Psiholog Martin Hoffman, na koga se često referira upravo Michael Slote, opširno je pisao o empatiji i posebnu pažnju posvetio proučavanju odnosa empatije i moralnog razvoja. Karsten Stueber opisuje Hoffmanovo viđenje empatije kao „... biološki utemeljenu dispoziciju za altruistično ponašanje...“¹⁷⁸ Promatrajući razvoj empatije, Hoffman ocrta najmanje šest faza razvoja empatičnih reakcija: *reactive newborn cry* (reaktivni plač novorođenčeta), *egocentric empathic distress* (egocentrična empatična uznemirenost), *quasi-egocentric empathic distress* (kvazi-egocentrična empatična uznemirenost), *veridical empathic distress* (istinska empatična uznemirenost), *empathy for another's experience beyond the immediate situation* (empatija za drugoga dalje od neposredne situacije) čija je podskupina *empathy for entire groups* (empatija za cijele skupine ljudi).

Za Hoffmana razvoj empatije povezan je s razvojem kognitivnih sposobnosti koje djetetu omogućavaju razlikovanje sebe i drugih. U tom smislu on ističe da, dok kompleksniji oblici empatije imaju meta-kognitivne elemente, rane faze razvoja kod djeteta pokazuju malo ili nimalo

¹⁷⁷ Jean Decety, “The neurodevelopment of empathy in humans”, u: *Developmental neuroscience* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3021497/> (Pristupljeno 6. 6. 2023.)

¹⁷⁸ Karsten Stueber, „Empathy“, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristupljeno: 5.6.2023.)

meta-kognitivne svijesti.¹⁷⁹ Prvi plač novorođenčeta, također zvan *global empathic distress* (opća empatična uznemirenost), kao reakcija ili odgovor na plač drugog novorođenčeta, za Hoffmana predstavlja „prvi slučaj empatije bez svijesti“.¹⁸⁰ Hoffman sugerira da bi se ta reakcija na uznemirenost drugoga mogla temeljiti na mimici i zrcalnim neuronima ili na uvjetovanju i ističe da ona nestaje oko 6. mjeseca kada dojenče počne stjecati svijest o tome da su drugi fizički odvojeni od njega ili nje.

Kroz idućih nekoliko stadija djetete sve jasnije razlikuje vlastita emotivna iskustva od tuđih te druge postepeno shvaća kao sve više fizički i psihički odvojene i neovisne od sebe sama. Prema Hoffmanu, u drugom stadiju razvoja, iako djetete počinje razlikovati vlastita emotivna iskustva od tuđih, njegova pažnja još je uvijek primarno usmjerena na vlastite emocije i doživljava. Kada je suočeno s drugim uznemirenim djetetom, zato što mu „još uvijek nije jasna razlika između nečega što se događa drugome i njemu samome“¹⁸¹ djetete nastoji utješiti samo sebe. Između 2. i 3. godine djetete postaje sve svjesnije da drugi imaju unutarnja stanja neovisno od njih. Prema Hoffmanu djetete, simultano s razvojem svijesti o drugima kao odvojenim od sebe, suočeno s drugima u nevolji postepeno pokazuje sve veću tendenciju za pružanje pomoći, utjehe i za prosocijalno ponašanje uopće. U trećoj fazi, Hoffman ističe, djetete pokazuje namjeru da pokuša ublažiti nevolju i neugodnost drugoga metodama ili predmetima koji bi njemu samome ublažili iste negativne osjećaje. U ovoj fazi dolazi do promijene od „osjećaja manje-više sličnog osjećaju žrtve do recipročnijeg osjećaja *zabrinutosti za žrtvu*“¹⁸² zbog čega bi se tek od treće faze moglo razmatrati simpatiju kao prisutnu komponentnu djetetove reakcije. Istinska empatija, kao iduća faza prema Hoffmanu, je prva faza koja ima sve osnovne elemente zrele empatije i s vremenom postaje sve kompleksnija. Hoffman ističe da u ovom stadiju razvoja djeca mogu svjesno empatizirati, osvještavaju da drugi također imaju vlastita unutarnja stanja, razvijaju sposobnost zauzimanja tuđih perspektiva i maštom mogu zamisliti što bi drugi doživljavali u danoj situaciji, a njihove empatične reakcije usredotočuju se na drugoga. Naposljetku djetete počinje shvaćati da drugi mogu „prikazati emocije koje ne osjećaju i osjetiti emocije koje nisu

¹⁷⁹ Martin L. Hoffman, „Empathy and Prosocial Behaviour“, u: *Handbook of emotions*, The Guilford Press, New York, 2008., str. 440-455, ovdje str. 444

¹⁸⁰ ibidem str. 444 „...the first instance of empathy without awareness...“

¹⁸¹ ibidem „...remained unclear about the difference between something happening to another and to herself.“

¹⁸² ibidem str. 445 „...empathic distress is changing from a feeling more or less like the victim’s feeling to a more reciprocal *feeling of concern for the victim.*“

prikazane”.¹⁸³ Prema Hoffmanu u posljednjim stadijima razvoja empatije dijete postaje svjesno drugih kao „kontinuirane osobe s odvojenim povijestima i identitetima ... koje ... osjećaju radost, ljutnju, tugu, strah i nisko samo-poštovanje ne samo u određenim situacijama, već i u svojim životima”¹⁸⁴ te naposljetku dijete može empatizirati „ne samo sa životnim stanjem pojedinca nego i s tegobnim životnim stanjem skupine”.¹⁸⁵ „Zrela empatija je stoga odgovor na mrežu znakova iz tuđeg ponašanja, emocionalnog izražavanja, neposredne situacije i životnog stanja.”¹⁸⁶

Kao što je istaknuo i Hoffman, djeca od svega nekoliko mjeseci pokazuju osnovne oblike empatije, što bi moglo ukazivati na urođenu sposobnost emocionalne zaraze kao oblika afektivne empatije, a i istraživanja neuroznanosti o zrcalnim neuronima i povezanim fiziološkim procesima ukazuju na mogućnost da empatija, odnosno njezini pojedini jednostavni oblici, imaju i biološke temelje. Prema gore ukratko navedenom Hoffmanovom shvaćanju razvoja empatije djeca imaju sposobnost za jednostavne oblike afektivne empatije, kao osjećanje *tuđih* emotivnih stanja i doživljaja, gotovo od rođenja i bez potpune svijesti o drugima kao odvojenima od sebe. S druge strane, kognitivna empatija temelji se upravo na kompleksnijim kognitivnim sposobnostima koje se razvijaju i podučavaju u okviru općenitog razvoja i podučavanja djeteta u zajednici.

„Djeci nije moguće dati formalna predavanja o empatiji. Umjesto toga, empatične reakcije s vremenom se pojavljuju u kontekstu skrbnih odnosa, modeliranja, pripovijedanja, komunikacije, igranja, podučavanja emocija i puno strpljenja.”¹⁸⁷

Ako empatija, barem dijelom, ovisi i o podučavanju nužno se nameće pitanje važnosti odgoja i obrazovanja u poticanju, razvijanju i njegovanju empatije i empatičnih sposobnosti

¹⁸³ ibidem str. 446 „...affected by knowing that people can display emotions not felt and feel emotions not displayed.“

¹⁸⁴ ibidem „At some point, due to the emerging conception of self and others as continuous persons with separate histories and identities, children become aware that others feel joy, anger, sadness, fear, and low esteem not only in a particular situation, but also in their lives.“

¹⁸⁵ Martin L. Hoffman, „Empathy and Prosocial Behaviour“, u: *Handbook of emotions*, The Guilford Press, New York, 2008., str. 440-455, ovdje str. 446 „At empathy’s highest level, then, one can empathize not only with an individual’s but also with a group’s distressing life condition (“empathy narrative”).“

¹⁸⁶ ibidem „Mature empathy is thus a response to a network of cues from others’ behavior, emotional expression, immediate situation, and life condition.“

¹⁸⁷ Erin Walsh; David Walsh, *How Children Develop Empathy*, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/smart-parenting-smarter-kids/201905/how-children-develop-empathy> (Pristupljeno: 30.6.2023) „Instead, empathetic responses emerge over time in the context of caring relationships, modeling, storytelling, communication, playing, emotion coaching, and a whole lot of patience.“

djece. Autori poput Hoffmana smatraju da empatija, naročito kompleksni kognitivni oblici, nije nužno isključivo urođena sposobnost već sposobnost koja se može učiti i razvijati kroz odgoj u primarnim i sekundarnim zajednicama te kroz obrazovanje i interakciju sa različitim pojedincima iz društva. Na važnost odgoja i obrazovanja, naročito modeliranja poželjnog ponašanja, u razvoju empatije ukazuje i Nel Noddings koja smatra da rana iskustva skrbi i kvaliteta odnosa s roditeljima i skrbnicima mogu značajno utjecati na razvoj empatije, dok roditeljevo modeliranje empatijskog ponašanja, regulacija emocija te briga i skrb imaju ključnu ulogu u poticanju i razvijanju empatičnih sposobnosti kod djece.

4.1.1. Utjecaj spola/roda na empatiju

Baveći se pojmom i razvojem empatije u okviru etike skrbi potrebno je ukratko se osvrnuti na pitanje postojanja rodni/spolnih razlika u empatiji. Emotivnost, empatija, orijentacija na skrb te pro-socijalno ponašanje tipično su smatrane karakteristikama ženskog spola/roda, dok su muškarci stereotipno opisivani i prikazivani kao manje emotivni, racionalni, analitični i sistematični. Spolne i rodne razlike u empatiji predmet su interesa niza istraživanja na području razvojne i socijalne psihologije kao i drugih srodnih i povezanih polja.

Martin Hoffman u *Sex Differences in Empathy and Related Behaviours* analizira niz istraživanja o potencijalnim spolnim/rodnim razlikama u empatiji i to primarno afektivnoj, koja je definirana kao „indirektan afektivni odgovor pojedinca“¹⁸⁸, ali i kognitivnoj. Analizom provedenih istraživanja Hoffman zaključuje da mjerenja afektivne empatije ukazuju na veću vjerojatnost da su žene više empatične u svim fazama razvoja nego da spolne razlike ne postoje,¹⁸⁹ dok rezultati istraživanja kognitivnih vrsta empatije nisu toliko konzistentni te ne ukazuju na nužno postojanje značajnih razlika u spolovima.¹⁹⁰ Prema tome Hoffman zaključuje:

¹⁸⁸ Martin Hoffman, „Sex Differences in Empathy and Related Behaviours“, u: *Psychological Bulletin*, Vol. 84, No. 4, 1977., str. 712-722, ovdje str. 713 “...a person’s vicarious affective response.”

¹⁸⁹ ibidem str. 715

¹⁹⁰ ibidem str. 716

„Uzimajući tablice 1, 2 i 3 zajedno, dokaz je da su žene sklonije empatijskom uzbuđivanju od strane drugih, ali to vjerojatno nije zbog veće sposobnosti procjene afektivnog stanja ili kognitivnih procesa drugih.“¹⁹¹

Veće empatijske sposobnosti i sklonosti stereotipno su ženske karakteristike i dok su žene tradicionalno socijalizirane za empatiju, suosjećanje i dijeljenje afekata, Hoffman ističe, muškarce se s godinama potiče da razvijaju instrumentalne karakteristike poput usavršavanja i ovladavanja vještinama ili rješavanja problema. Takve razlike u socijalizaciji dječaka i djevojčica, zajedno s mogućnosti postojanja određenog biološkog odnosno fiziološkog faktora mogu, prema Hoffmanu, objasniti kasnije razlike empatije u spolovima.¹⁹²

U *Empathy: Gender effects in brain and behavior* autori analiziraju rezultate većeg broja istraživanja o razlikama spolova u afektivnim i kognitivnim empatičkim sposobnostima kao i u razvoju empatije. Navedena istraživanja uglavnom pokazuju prednost žena koje postižu bolje rezultate na mjerenjima različitih vrsta i stupnjeva empatije od prepoznavanja neverbalnih emocionalnih izraza (s većom točnošću i brzinom) do veće sklonosti pomaganju i pro-socijalnom ponašanju uopće.¹⁹³ Prema navedenoj analizi žene su sklonije većoj emocionalnoj zarazi i mimici tuđih izraza lica pri njihovom promatranju, a sklonije su svoje moralno rasuđivanje objašnjavati koristeći jezik empatije. Ta tendencija moralnog rasuđivanja i djelovanja kroz okvir empatije može se nadovezati na ranije spomenuti rad Carol Gilligan i uopće s etikama skrbi koje polaze od premise da su empatija, emotivnost kao i odnosi pojmovi često u centru ženskog pogleda na svijet i poimanja pitanja morala. Autori ističu da su, suočeni s hipotetskim situacijama, žene i muškarci davali različita objašnjenja za pružanje pomoći. Autori navode kako se

„Činilo da su odluke žena bile više povezane s empatijom i činilo se da su sretnije zbog svoje odluke u usporedbi s muškarcima, kao što pokazuju upitnici za samo-ocjenjivanje ... na odluke muškaraca o darivanju više su utjecale deskriptivne norme (vjerovanja o tome što većina ljudi radi), što je također

¹⁹¹ ibidem “Taking Tables 1, 2, and 3 together, the evidence is that females are more apt to be aroused by others empathically, but this is probably not due to any greater ability to assess the affective state or the cognitive processes of others.”

¹⁹² ibidem str. 720

¹⁹³ Autori ističu da su razlike u spolovima uočljive od najranije dobi pri čemu djevojčice pokazuju veći društveni interes i prijemljivost. Ženska novorođenčad sklonija su plaču i plaču duže kao odgovor na tuđi plač, kasnije pokazuju veću zabrinutost i simpatiju za drugoga u nevolji.

ukazivalo na to da su muškarci bili više koncentrirani na samo-prezentaciju, a ne na iskazivanje istinski altruističnog ponašanja.”¹⁹⁴

Iako prema dotičnoj analizi žene pokazuju prednost u automatskom/nesvjesnom neverbalnom opažanju, autori uviđaju da faktori poput motivacije, društva i okoline mogu utjecati na postojeće razlike u empatiji među spolovima, dok na individualne razlike utječu kontekstualni faktori i specifičnosti situacije i pojedinca. Autori analize ističu i da mjerenja empatije koja se koriste u kasnijim godinama razvoja, npr. u adolescenciji, mogu biti osjetljivija na otkrivanje spolnih razlika od mjerenja koja se koriste ranije u djetinjstvu te da razlike u metodama također treba uzimati u obzir pri analizi rezultata.

Neka istraživanja sugeriraju da je empatija nasljedna te da razlike u sposobnostima empatiziranja dolaze iz genetskih predispozicija djece. Međutim percipirane razlike u spolovima ne moraju nužno biti posljedice urođenih bioloških mehanizama već mogu biti rezultat društveno nametnutih rodničkih uloga, društvenih očekivanja i njima sukladnim odgojem i obrazovanjem.¹⁹⁵ Niz istraživanja naglašava ulogu društvenih utjecaja na empatiju sugerirajući da roditelji mogu poticati razvoj empatije u djeci modeliranjem te poticanjem i njegovanjem zdravih, sigurnih odnosa. Društvena motivacija, koja se razlikuje među spolovima, također može biti poticaj za razvojne razlike spolova u društvenim sposobnostima uključujući empatiju. Konkretnije, ističe analiza, muškarci možda nisu manje empatični generalno već prema različitim skupinama ljudi ili različitim spolovima upućuju drugačije stupnjeve empatije, dok žene prema oba spola usmjeravaju jednake količine empatije.¹⁹⁶ Uz to, istraživanja pokazuju da muškarci imaju više namjerne, svjesne kontrole nad vlastitim ekspresijama koja se pojačava s godinama što rezultira nižim izmjerenim razinama empatije u muškarcima uslijed mjerenja temeljenim na eksternim pokazateljima.

Autori analize zaključuju da po pitanju empatije neupitno postoje razlike u spolovima, međutim evolucijski i neposredni uzroci ovih razlika nisu jasni niti dovoljno ispitani. Empatija je

¹⁹⁴ Leonardo Christov-Moore; Elizabeth A. Simpson; Gino Coudé; Kristina Grigaityte; Marco Iacoboni; Pier Francesco Ferrari, „Empathy: gender effects in brain and behavior“, u: *Neuroscience and biobehavioral reviews*, <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2014.09.001> (Pristupljeno: 4. 7. 2023)

¹⁹⁵ Leonardo Christov-Moore; Elizabeth A. Simpson; Gino Coudé; Kristina Grigaityte; Marco Iacoboni; Pier Francesco Ferrari, „Empathy: gender effects in brain and behavior“, u: *Neuroscience and biobehavioral reviews*, <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2014.09.001> (Pristupljeno: 4. 7. 2023)

¹⁹⁶ Autori naglašavaju da je ovo možda rezultat evolucijskih nagona u borbi za preživljavanje.

pod utjecajem niza bioloških i društvenih, urođenih i naučenih faktora. Uočene razlike empatije među spolovima potencijalno proizlaze iz genetskih i evolucijskih čimbenika, ali također mogu biti rezultat naučenih ponašanja, odgoja i obrazovanja te društveno nametnutih i usvojenih različitih očekivanja od spolova, na što ukazuje i Hoffman. Neovisno o urođenim sposobnostima i tendencijama, odgoj i obrazovanje svakako igraju važnu ulogu u razvijanju i njegovanju empatičnih reakcija i sposobnosti u djeci te je moguće da *treći put* po pitanju empatičnih sposobnosti leži upravo u kombinaciji urođenih tendencija i naučenih ponašanja. U tom smislu primjena etike skrbi u odgoju i obrazovanju mogla bi potaknuti daljnji razvoj empatije i specifično kompleksnijih oblika kognitivne empatije kod djece neovisno o spolu, ali i naročito većom razinom empatije ili otvorenim prikazivanjem empatije u dječacima nego što trenutna istraživanja pokazuju. Pokazuje se da empatija igra ključnu ulogu u održavanju, poboljšanju i produbljanju međuljudskih odnosa, međusobno razumijevanje i toleranciju, a u globaliziranom svijetu razvijanje sposobnosti empatije može biti ključno za suočavanje i borbu protiv stereotipa o različitim, nama nepoznatim ili neobičnim kulturama, etničkim zajednicama, manjinama i svjetonazorima s kojima smo svakodnevno virtualno ili stvarno u doticaju.

4.2. Uloga odgoja i obrazovanja u razvoju empatije

4.2.1. Komponente odgoja i obrazovanja prema Nel Noddings

Suočena s pitanjem odgoja i obrazovanja etika skrbi pomiče fokus s formalnog obrazovanja, tipičnih hijerarhijskih odnosa i obrazovanja za javnu sferu, poslovni napredak i ekonomsku dobit na doprinose neformalnog obrazovanja, odnose skrbi i važnost odgoja i obrazovanja za privatni život. Cilj etike skrbi, razvoj i održavanje odnosa skrbi, u odgoju i obrazovanju vidi se upravo u fokusu na mrežama odnosa koji utječu na rast i razvoj novih generacija i formiraju svakog pojedinca. Michael Slote i Nel Noddings ističu da teoretičari skrbi ne zagovaraju propisivanje i primjenu novih, boljih principa i pravila odgoja i obrazovanja već da put ka boljem svijetu vjerojatno više ovisi o boljim ljudima te da je za to potrebna promjena i uspostava uvjeta koji će poticati dobrotu u ljudima.¹⁹⁷ Nel Noddings opširno je pisala ne samo o etici skrbi općenito, nego i o implikacijama takve etike i njezinoj primjeni u odgoju i

¹⁹⁷ Nel Noddings; Michael Slote, „Changing Notions of Moral Education“, u: *The Blackwell Guide to Philosophy of Education*, Blackwell Publishing, Malden; Oxford; Carlton, 2003., str. 341-356, ovdje str. 355

institucionalnom obrazovanju. Pišući o središnjoj ulozi obrazovanja u stvaranju društva skrbi, Noddings ističe važnost skrbi i odnosa kao istovremenog cilja i temeljne komponente obrazovanja.¹⁹⁸ Autorica definira obrazovanje kao „konstelaciju susreta, planiranih i neplaniranih, koji potiču rast kroz stjecanje znanja, vještina, razumijevanja i uvažavanja”¹⁹⁹ Dom, a time i primarna zajednica, opisuju se kao mjesto ključnih odgojno-obrazovnih susreta i *primarni odgajatelj*. U ovom stavu vidi se naglasak na odgoju i neformalnom obrazovanju i implicira se da bi svako dijete trebalo „živjeti u domu koji ima barem odgovarajuća materijalna sredstva i pažljivu ljubav; i drugo, da škole trebaju uključiti obrazovanje za obiteljski život u svoj kurikulum”,²⁰⁰ kao i da bi škole „trebale, koliko god je to moguće, za obrazovanje koristiti metode koje se nalaze u najboljim kućanstvima”.²⁰¹ Skrbni odnosi temelj su uspješne pedagoške aktivnosti za Noddings²⁰², a cilj obrazovanja nije samo razvoj vještina potrebnih za poslovnu i gospodarsku uspješnost, već razvoj socijalnih i emotivnih vještina potrebnih za stvaranje i održavanje skrbnih odnosa. Odgojno-obrazovni proces prema Nel Noddings uključuje, odnosno trebao bi se sastojati od modeliranja, dijaloga, vježbanja i potvrđivanja, a njegova uspješnost povezana je s povjerenjem i pažnjom prisutnom među pojedincima u skrbnom odnosu.

Modeliranje se odnosi na demonstriranje poželjnog ponašanja ispred djeteta kako bi dijete promatranjem i kopiranjem usvojilo određene, poželjne, obrasce ponašanja. Etika skrbi naglasak u odgojno-obrazovnom procesu stavlja na odgojnu praksu nasuprot isključivo uputama i teorijskom usvajanju vještina ili znanja. „Ne samo da im govorimo da nam je stalo i dajemo im tekstove na tu temu, nego pokazujemo svoju brigu u odnosu s njima”.²⁰³ Odnosi skrbi prema Noddings najbolji su temelj za moralno obrazovanje i ovaj oblik povezanosti nužan je za uspješno poučavanje. Nadovezujući se na Michaela Slotea i princip induktivne discipline kojeg je preuzeo od Martina Hoffmana, Noddings u eseju *Empathy* ističe da snaga i uspješnost te

¹⁹⁸ M. K. Smith, „Nel Noddings, the ethics of care and education“, u: *The encyclopedia of pedagogy and informal education.*, <https://infed.org/mobi/nel-noddings-the-ethics-of-care-and-education/> (Pristupljeno: 3.7.2023)

¹⁹⁹ Nel Noddings, *Starting at Home: Caring and Social Policy*, University of California Press, Berkeley, 2002., str. 283 „... a constellation of encounters, both planned and unplanned, that promote growth through the acquisition of knowledge, skills, understanding and appreciation...”

²⁰⁰ ibidem str. 289 „... live in a home that has at least adequate material resources and attentive love; and second, that schools should include education for home life in their curriculum...”

²⁰¹ ibidem „... schools should, as far as possible, use the sort of methods found in best homes to educate...”

²⁰² Nel Noddings, „Caring in education“, u: *The encyclopedia of pedagogy and informal education*, <https://infed.org/mobi/caring-in-education/>. (Pristupljeno: 4. 7. 2023)

²⁰³ Nel Noddings, *Philosophy of Education*, Stanford University, Boulder; Oxford, 1995., str. 131.

metode ovisi upravo o vezi djeteta i odraslog. „Ako se metoda koristi kao puka tehnika odrasle osobe koja je nepoznata ili koju dijete ne voli, rezultat može biti mrzovoljna briga za sebe, a ne empatija.“²⁰⁴

Dijalog omogućava odgajatelju/skrbniku da dobije povratne informacije o i procijeni pružanu skrb. „Dok se trudimo pružati skrb, u našim nastojanjima pomažu nam povratne informacije koje dobivamo od primatelja naše skrbi“.²⁰⁵ Dijalog omogućava i potiče napredak, rast i razvoj primatelja skrbi, ali simultano pruža mogućnost za razvoj skrbniku. Noddings ističe važnost *istinskog dijaloga* kao onoga koji nije ograničen „primjerenosti“ teme i bavi se kompleksnim, ali ključnim ljudskim pitanjima tipično ne razmatranim u školskom/razrednom kontekstu.

„Škola je, idealno, okruženje u kojem se vrijednosti, uvjerenja i mišljenja mogu ispitati i kritički i s uvažavanjem. Apsurdno je pretpostaviti da obrazujemo kada zanemarujemo stvari koje leže u samom srcu ljudskog postojanja.“²⁰⁶

Za postizanje istinskog dijaloga potrebno je povjerenje i međusobna suradnja učiteljice, učenika te njihovih roditelja/skrbnika. U takvom odnosu, smatra Noddings, nema mjesta za formalnosti profesionalizma uslijed kojega se zazire od osjetljivih tema i osobnih primjera unutar razreda.

„Ono što ja zagovaram je oblik dijalektike između osjećaja i razmišljanja koji će voditi kontinuiranom spiralom do osnovnog osjećaja istinske brige i velikodušnog razmišljanja koje se razvija u njegovoj službi.“²⁰⁷

Praksa odnosno vježbanje važna je komponenta u razvoju empatije kod djece. Noddings ističe da „ako želimo proizvesti ljude koji će brinuti o drugome, onda ima smisla dati studentima praksu u skrbi i refleksiju o toj praksi“²⁰⁸. Noddings navodi razne oblike takve prakse koja bi se mogla organizirati unutar i izvan škola: od ispomoći djece u održavanju škole i školskih

²⁰⁴ Nel Noddings, „Complexity in Caring and Empathy“, u: *Abstracta*, posebno izdanje V, 2010., str. 6 – 12, ovdje str. 8

²⁰⁵ Nel Noddings, *Philosophy of Education*, Stanford University, Boulder; Oxford, 1995., str. 132

²⁰⁶ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 184

²⁰⁷ ibidem str. 186

²⁰⁸ Nel Noddings, *Philosophy of Education*, Stanford University, Boulder; Oxford, 1995., str. 132

površina, pomoć nastavnicima do rada u institucijama poput bolnica, domova za starije, parkovima i vrtovima ili skloništima za životinje. U obavljanju ovakve prakse uz učenje potrebnih vještina naglasak bi bio na „tome kako razvijene vještine doprinose kompetenciji u skrbi, a ne na vještinama za profesionalne svrhe.”²⁰⁹ Pri raspodjeli djecu se ne bi nužno smještalo u polja u kojima su prethodno pokazala talent ili izražene sposobnosti s idejom da se potakne „istinsko poštovanje prema mnoštvu ljudskih talenata i sposobnosti”²¹⁰ te da se na siguran način učenicima omogući „da se riskiraju u novim i teškim situacijama.”²¹¹ Primjerice održavanje školskih površina i razreda moglo bi potaknuti djecu ne samo na razvijanje korisnih vještina i navika urednog života već i u njima pobuditi poštovanje za osoblje koje i izvan njihovih škola radi slične poslove.

Potvrdu kao element odgojno-obrazovnog procesa Noddings preuzima od Martina Bubera, a potvrđivanje opisuje kao čin u kojem skrbnik uočava najbolje-ja u primatelju skrbi i s njim surađuje kako bi aktualiziralo tu instancu sebe.²¹² Ovdje je važno naglasiti da cilj, iako mora odgovarati željama i potrebama primatelja skrbi, treba se smatrati dostojnim od oba sudionika odnosa jer skrbnik *ne potiče primatelja skrbi na način ili prema cilju koji smatramo nevaljanim ili lošim*²¹³. Potvrđivanje kakvo opisuje Noddings nužno uključuje povjerenje i kontinuitet te je potrebno kako učeniku tako i nastavniku radi ostvarenja i njegovanja njihovih vlastitih etičkih ideala.

Navedene komponente polaze od važnosti skrbnog odnosa, individualnog pristupa te uloge praktičnog rada u učenju o, razvijanju i njegovanju empatije nasuprot teorijskom prenošenju poželjnih obrasca ponašanja i univerzalnih pravila ili direktnom poučavanju pojedinih, u tom trenutku u društvu poželjnih, vrlina. Djecu se poziva i potiče na otvoreni razgovor odnosno „iskreni dijalog” o osjetljivim, osobnim, ali važnim ljudskim pitanjima poput religije i društvenih odnosa te na kritičko promišljanje vlastitog djelovanja i implikacija svojih radnji ili ne-radnji. Potiče se uključivanje djece u razne izvan-nastavne aktivnosti poput zanatske prakse, volontiranja ili pomoći u obavljanju poslova poput čišćenja ili pomoći nastavnicima u

²⁰⁹ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 187

²¹⁰ ibidem str. 189

²¹¹ ibidem, str. 189

²¹² ibidem str. 64

²¹³ Nel Noddings, *Philosophy of Education*, Stanford University, Boulder; Oxford, 1995., str. 132

njihovom radu. Sve to s ciljem razvoja poštovanja i empatije prema svim vrstama poslova i pojedincima koji ih obavljaju, ali i međusobnim povezivanjem djece i šire zajednice čiji su dio. Naglasak uvijek ostaje na odnosu skrbnika i primatelja skrbi te otvorenosti skrbnika za želje, mogućnosti i stremljenja svakog pojedinog primatelja skrbi kako bi on ili ona razvili vještine sukladne vlastitim težnjama.

4.2.2. Etika skrbi i formalno obrazovanje

Prvi cilj odgoja i obrazovanja je „održati i poboljšati skrb”²¹⁴ kao približavanje etičkom idealu te upravo to trebao bi biti primaran cilj svake odgojno-obrazovne institucije i obrazovnog nastojanja prema teoretičarima skrbi koji smatraju da „svi snosimo odgovornost za etičko savršenstvo drugih”²¹⁵. Prema zagovarateljima etike skrbi poput Nel Noddings, skrbni odnos temelj je za uspješne pedagoške aktivnosti pa tako i one unutar razreda kao mjesto formalnog obrazovanja. „Brižni učitelj prvo nastoji uspostaviti i održavati odnose skrbi, a ti odnosi pokazuju integritet koji pruža temelj za sve što učitelj i učenik rade zajedno.”²¹⁶ Nastavnik, kao „one-caring“, je pažljiv i otvoren prema osjećajima i nastojanjima učenika, kao „cared-for“, te okrenut njegovim/njezinim potrebama i željama. Drugim riječima nastavnici koji se vode etikom skrbi pokazuju temeljne karakteristike takve etike u svojim odnosima s učenicima (zaokupljenost, prijemчивost, predanost i motivacijski pomak) i služe se prethodno opisanim odgojnim komponentama (modeliranje, dijalog, praksa, potvrđivanje). Skrbni nastavnici ostvarivanje skrbnih odnosa demonstriraju uspostavljanjem i njegovanjem takvih odnosa sa svojim učenicima kao i poticanjem stvaranja i razvijanja skrbnih odnosa među učenicima. Kroz istinske dijaloge nastavnik potiče razvoj empatije i razumijevanja kod učenika dok uključivanjem u odabrane aktivnosti pruža učenicima priliku za uvježbavanje vještina kao i sticanje novih znanja. Nastavnici, kao i roditelji, mogu modeliranjem djeci pokazati kako skrbni odnosi izgledaju, razgovorom pa i indukcijom im objasniti važnost odnosa temeljenih na empatiji kao i posljedice manjka, ali i viška empatije te kontinuirano stvarati prilike za uvježbavanje empatije, naročito kompleksnih kognitivnih oblika, unutar razreda.

²¹⁴ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 172

²¹⁵ ibidem str. 171

²¹⁶ M. K. Smith, „Nel Noddings, the ethics of care and education“, u: *The encyclopedia of pedagogy and informal education.*, <https://infed.org/mobi/nel-noddings-the-ethics-of-care-and-education/> (Pristupljeno: 3.7.2023)

Ostvarivanje modela obrazovanja kakvog predlaže Noddings u svom radu teško je postići u školama i razredima velikih kapaciteta, s učestalim promjenama nastavnika, koncentracijom na kurikulum i zadovoljavanje općih standarda, što su karakteristike koje prevladavaju u javnom školstvu. Noddings ističe prednosti manjih škola i razreda, kontinuiranog višegodišnjeg rada istog nastavnika s jednim razredom te jednim nastavnikom za više predmeta čime bi se mogli uspostaviti takozvani *lanci* (formalni odnosi) i *krugovi* (skupovi stvarnih odnosa) skrbi²¹⁷. U razredima od preko 20 učenika nastavnik, koji ima više takvih razreda u različitim generacijama, teško će moći sa svakim učenikom uspostaviti dubok, kvalitetan i skrbni odnos. Na istom tragu učenici koji često mijenjaju nastavnike iz istog predmeta, a svaki od preko 10 predmeta im predaje drugi nastavnik teško će se dovoljno vezati za jednog nastavnika da bi se njoj ili njemu otvorili kako bi nastavnik mogao pravilno pristupiti tom učeniku. Jedino razredna nastava od 1. do 4. razreda zadovoljava neke od uvjeta u kojima bi nastavnici i učenici uopće stigli uspostaviti opisane skrbne odnose i nastojati na temelju tih odnosa poučavati/učiti. Noddings propituje reorganizaciju tijekom obrazovanja s grupacijom obaveznih razreda prvo od vrtića do 7. razreda zatim od 8. do 12. razreda. U tako organiziranom školovanju 7. i 8. razredi služili specifičnim potrebama adolescenata kao svojevrsno neobavezno *završno iskustvo* osnovne i uvod u srednju školu u kojima bi mladi mogli usavršavati kako intelektualne tako i društvene i emotivne vještine.²¹⁸ Isto kao što djeci nisu potrebna isključivo akademska znanja i vještine, odgajatelji nisu isključivo nastavnici. U srži odnosa roditelj-dijete kao i nastavnik-učenik je relacija skrbi te se, prema Noddings, odgovornosti odgoja i obrazovanja djece nalaze u oba odnosa zbog čega je nužno poticati stvaranje skrbnih odnosa u školi, ali i trenutaka poučavanja i usputnog učenja kod kuće i u djetetovoj primarnoj zajednici. Potrebna reorganizacija u tom smislu odnosi se i na jačanje interesa i intenziviranje sudjelovanja roditelja i šire zajednice u obrazovanje djece.

„Nadalje, u školama organiziranim za skrb, roditelji i drugi odrasli bili bi česti i rado viđeni posjetitelji učionica: nadgledali bi male grupe, vodili rasprave, igrali se s djecom na igralištu, jeli s mladima. Nijedan učitelj ne bi bio sam s učenicima dulje vrijeme, niti bi bio sam odgovoran za dobrobit i napredak svojih učenika.”²¹⁹

²¹⁷ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 198

²¹⁸ ibidem str. 190

²¹⁹ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 198

Cilj reorganizacije je i *produljeni kontakt* nastavnika s istim učenicima tako da nastavnik provede jednu grupu od početka do kraja ciklusa zatim provede jednu godinu u ulozi mentora, nadglednika, administratora ili slično. Takav *produljeni kontakt*, smatra Noddings, omogućuje ostvarivanje, njegovanje i dovršavanje skrbnih odnosa. Produljeni kontakt, kakav djeca imaju još u razrednoj nastavi od 1. do 4. razreda osnovne škole, svakako bi omogućio nastavnicima i učenicima da se bolje upoznaju, a time i da ostvare dublje odnose. Međutim u sustavu u kojem nastavnici, nakon 4. razreda, predaju po jedan predmet većem broju različitih razreda u različitim generacijama takav kontakt je teško ostvariv. Temeljeno na povjerenju i bliskosti prisutnima u skrbnom odnosu, obrazovanje iz perspektive skrbi smanjuje potrebu za formalnim testiranjem²²⁰ čije sve češće provođenje u školama je, prema Noddings, povezano s manjkom povjerenja unutar odnosa nastavnici-roditelji-djeca što rezultira potrebom za odgovornosti u smislu čestog testiranja i ocjenjivanja. Skrbni nastavnici ne zaziru od procijene učenika, međutim oni u skrbnom odnosu s učenikom imaju čitav niz načina i metoda kojima mogu procijeniti različita znanja, vještine i kompetencije svojih đaka i nemaju potrebu iste (ili svake) svesti na jednu ocjenu. Skrbni nastavnik je poput roditelja stalno i kontinuirano u doticaju s učenikom i može pratiti njegov razvoj ne samo kroz ispite kao oblik formalne procjene nego kroz svakodnevno promatranje, razgovor, rad i suživot s učenikom.

U okviru etike skrbi koja propituje razlike između tradicionalne “muške” orijentiranosti na pravila i univerzalne ideje i glasa majke koji kontekstualizira naglašavajući važnost odnosa u donošenju odluka, Noddings predlaže revidiranje koncepta školskog morala i skrb kao novu moralnu orijentaciju poučavanja. Za Noddings, kao i druge zagovarateljice i zagovaratelje etike skrbi, skrb potiče „međusobno prepoznavanje i ostvarenje, rast, razvoj, zaštitu, osnaživanje, te ljudsku zajednicu, kulturu i mogućnost”²²¹. U odgojno-obrazovnom sustavu kakvog opisuje Noddings ne zanemaruje se akademski uspjeh te u formalnom obrazovanju svoje mjesto još uvijek imaju postojeći predmeti poput matematike, jezika i geografije. U nastavi matematike primjerice, učitelji bi trebali obraćati pozornost i na emocionalni odnos učenika prema predmetu i pomoći im da stvore pozitivan odnos prema njemu. U nastavi jezika ili na satovima književnosti nastavnici bi mogli istražiti načine na koje pročitana djela potiču osjećaje i

²²⁰ Nel Noddings, „Caring in education“, u: *The encyclopedia of pedagogy and informal education*, <https://infed.org/mobi/caring-in-education/> (Pristupljeno: 4. 7. 2023.)

²²¹ ibidem str. 393

empatične reakcije u učenicima time potičući dublje razumijevanje za važnost međuljudskih odnosa. Noddings potiče nastavnike da idu dalje od pukog prijenosa informacija i razmotre cjelokupni razvoj učenika te vjeruje da su odnosi skrbi ključni za stvaranje značajnih i transformativnih iskustava učenja u svim školskim predmetima. Umjesto trenutnog *muškog kurikulumuma*, koji naglašava akademske standarde i uspjeh te umanjuje važnost odnosa, Noddings zagovara kurikulum nastao na temelju suradnje učitelja i učenika koji će poticati razvijanje skrbnih odnosa i promicati jednu kulturu empatije.

Odgojno obrazovne institucije ne trebaju zanemariti poticanje učenika na dostizanje određenih akademskih standarda u odabranim zvanjima, disciplinama ili poljima interesa,²²² međutim valja posvetiti pažnju poučavanju i razvijanju vještina važnih za svakodnevni život, poput donošenja odluka, kritičkog razmišljanja, istraživanja i reflektivnog razmišljanja kroz otvoreni dijalog i raspravu²²³ kao i razvoj socijalne i emotivne inteligencije i vještina djece ključnih za uspješno ostvarivanje i održavanje odnosa i suživot u lokalnoj i globalnoj zajednici. Noddings ističe i važnost „osvjetljavanja“ i mračnih strana ljudske povijesti od nepravda nad manjinama, seksizma, rasizma do nemoralnih radnji Crkve i religioznih organizacija, ističe Noddings. Uz modeliranje odnosa temeljenih na empatiji, otvoreni razgovor o takvim temama mogao bi promicati inkluzivne zajednice, smanjenje nasilja te građanski angažman. Ostvarivanje iskrenih i dugotrajnih odnosa s nastavnicima kao i uključivanje roditelja i šire zajednice u obrazovanje moglo bi imati pozitivan učinak i na mentalno zdravlje djece i mladih koji bi u sustavu formalnog obrazovanja imali adekvatnu podršku i poticaj. Iz prethodnog slijedi odbacivanje neupitnog prihvaćanja poznatog stava *nastavnik zna najbolje* i prenošenje isključivo nekog općeg, univerzalnog znanja. „Skrbni učitelji slušaju Johna i Ann i pomažu im u stjecanju znanja i stavova potrebnih za postizanje njihovih ciljeva, a ne onih iz unaprijed utvrđenog kurikulumuma.”²²⁴ Noddings upućuje i kritiku tradicionalnom kurikulumu kao *muškom projektu* koji rezultira: *sistematičnom dehumanizacijom i ženske i muške djece kroz gubitak ženstvenog*²²⁵.

²²² Nel Noddings, *Philosophy of education*, treće izdanje, Westview Press, Boulder, 2012., str. 244

²²³ ibidem str. 113

²²⁴ Nel Noddings, „Caring in education“, u: *The encyclopedia of pedagogy and informal education* <https://infed.org/mobi/caring-in-education/>. (Pristupljeno: 4. 7. 2023.)

²²⁵ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 193.

Nel Noddings smatra da učitelji koji postupaju iz perspektive skrbi osjećaju obvezu i odgovornost da osnaže svoje učenike te pristupaju njihovim potrebama sa subjektivnom perspektivom „moram nešto učiniti” umjesto objektivnog „nešto se mora učiniti”.²²⁶ Skrbni nastavnici promatranjem učenika pronalaze ono najbolje u učenicima, njihovo najbolje „ja”, i s njima rade na ostvarenju tog „ja“. Obrazovanje iz perspektive skrbi, kakvo opisuje Noddings, zagovara jedan individualiziran pristup unutar razreda, aktivno sudjelovanje učenika te iznimnu stručnost, prilagodljivost i posvećenost svakom učeniku od strane nastavnika. U ovakvom odnosu učenici osjećaju i svjesni su da su oni nastavnicima važniji od samog predmeta kojeg predaju. Nastavnici u skrbnom odnosu s učenicima potiču i pomažu učenicima usvojiti kako opća znanja i vještine tako i ono potrebno svakom pojedinačnom učeniku za postizanje vlastitih ciljeva. Brižni nastavnici imaju za cilj njegovanje etičkog ideala učenika te „proširiti učenikov svijet predstavljanjem učinkovitog odabira svijeta s kojim je u kontaktu i surađivati s učenikom u njegovoj borbi za kompetenciju u tom svijetu.”²²⁷ Brižnog učitelja karakterizira individualni pristup odgoju i obrazovanju, interes za želje i zanimanja svakog učenika, ali i stručnost, kontinuirani stručni razvoj i vještina u povezivanju različitih predmeta, smatra Noddings.

„Brižan odnos je bitan kao polazište i kontinuirani okvir podrške, ali nije sam po sebi dovoljan da osigura kompetentno poučavanje. (...) učitelji u brižnim odnosima stalno su pod pritiskom da steknu veću kompetenciju”.²²⁸

Povezivanjem različitog sadržaja nastavnici potiču učenike da povezuju znanje usvojeno u razredu sa životom izvan škole, svakodnevnim situacijama kao i egzistencijalnim pitanjima. Iz perspektive etike skrbi važnost je, uz namjerno i provjereno razredno učenje, stavljena na usputno učenje temeljeno na ideji da djeca usvajaju značajne količine informacija usputnim učenjem upravo u kući, kroz neformalni razgovor, igru i suživot s roditeljima ili skrbnicima. Noddings ističe ulogu roditelja u usputnom učenju djece u domu pišući da djeca kroz rad, igru i razgovor s roditeljima imaju priliku za mnogo naučiti²²⁹. Na sličnom tragu odstupanje nastavnika

²²⁶ Lynn M. Owens; Catherine D. Ennis, „The Ethic of Care in Teaching: An Overview of Supportive Literature“, u: *Quest*, 57, 2005., str. 392-425, ovdje str. 393

²²⁷ ibidem str. 178

²²⁸ Nel Noddings, „Caring in education“, u: *The encyclopedia of pedagogy and informal education*, <https://infed.org/mobi/caring-in-education/> (Pristupljeno: 4. 7. 2023.)

²²⁹ Nel Noddings, *Starting at Home*, University of California Press, Berkely; Los Angeles; London; 2002., str. 25

od profesionalizma u kojem zaziru od „osjetljivih“ tema i uključivanje učenika u iskrene dijaloge i međusobne razmjene iskustva moglo bi u razredima rezultirati usputnim učenjem. Ističe da

„naša djeca uče stvari kroz posjete zoološkim vrtovima, muzejima, nacionalnim spomenicima i slično ... često se s vlastitom djecom nađemo u situacijama poučavanja-učenja, ali ove se prirodno javljaju u prijateljskom odnosu uspostavljenom kroz skrb.“²³⁰

U vidu moralnog odgoja i obrazovanja Noddings i Slote ističu da etika skrbi nastoji kroz opisane četiri komponente odgoja i obrazovanja – modeliranje, dijalog, praksu i potvrđivanje – potaknuti u djeci razvoj intelektualnih, društvenih, ali i emotivnih vrlina. Bez propisivanja specifičnog popisa vrlina etičari skrbi moralni razvoj temelje na poučavanju same skrbi, na odnos prema djeci i na pružanim prilikama za vježbu.²³¹ Viđeni odnosno modelirani obrasci ponašanja, vrline i vještine odraslih, uz otvoreni razgovor o njima, služe djeci kao temelj te ga/ih nastoje replicirati. To ponašanje ne mora dolaziti isključivo od roditelja ili stvarnih osoba. Korištenje književnosti, filma, pa i umjetnosti, i to naročito antologijskih djela koja govore upravo o ljudskom stanju, čest su odabir teoretičara skrbi u poticanju diskusije, mašte i empatije kod djece s ciljem razvoja poželjnih vrlina (uz zadovoljenje akademskih ciljeva).

„Ideja je da će djeca o kojoj se skrbi, koja s odraslima dijele priče o humoru, avanturama i tragedijama, odrastati spremna za skrb; odnosno pripremit će se za praksu u skrbi koju trebaju pružiti svi odgajatelji. Nadalje, teoretičare skrbi zanimaju društvene i intelektualne vrline koje pridonose pomaganju ljudima, izbjegavanju štete i izgradnji prijateljskih odnosa.“²³²

Opisujući moguće načine primjene ideje skrbi kroz moralni odgoj i obrazovanje psiholog Martin Hoffman okreće se takozvanom konceptu indukcije koji se temelji na poticanju razmišljanja o posljedicama našeg djelovanja na druge. Međutim, Hoffman smatra da priče, pisane ili vizualne, mogu pomoći djeci da osvijeste potrebe drugih kao i posljedice svojih radnji/nečinjenja na druge.²³³ Važnost primjene umjetnosti i književnosti u nastavi kao i njihovi pozitivni utjecaji na moralni razvoj i razvoj kritičkog mišljenja uz intelektualni rast i razvoj

²³⁰ Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984., str. 61-62

²³¹ Nel Noddings; Michael Slote, „Changing Notions of Moral Education“, u: *The Blackwell Guide to Philosophy of Education*, Blackwell Publishing, Malden; Oxford; Carlton, 2003., str. 341-356, ovdje str. 353

²³² ibidem str. 354

²³³ ibidem str. 355

djece, opisuju se i mnogo ranije u povijesti teorije odgoja i obrazovanja, a važnost njihova opstanka u kurikulumima suvremenog školstva ponovno se naglašava u okviru postojećih pozitivističkih tendencija i obrazovanja orijentiranog na zapošljavanje i financijsku dobit. Nadahnuta radom filozofa poput Johna Deweya, Maxine Greene vjeruje da umjetnost može potaknuti maštu koja može dovesti do društvenih promjena. Autorica Maxine Greene svoj rad na filozofiji odgoja oslanja na ideje poput estetskog odgoja i obrazovanja i zagovara nezaobilaznu važnost i utjecaj književnosti, likovnih i drugih umjetnosti u otkrivanju i kritičkom propitivanju postojećih društvenih uvjeta i njihovoj instrumentalnosti u poticanju mašte koja omogućava gledanje izvan trenutnih uvjeta prema mogućim i boljim budućnostima.

„Greenein interes za umjetnosti usredotočuje se gotovo isključivo na značenja koja one prenose, njihov ljudski značaj, a ne na osjetilna, formalna ili tehnička pitanja kojima se bave.“²³⁴

Prema Greene mašta, sposobnost uočavanja alternativa i gledanja stvari kakve bi mogle biti, temeljna je smislenom obrazovanju, ali i društvenim promjenama, a poticaj mašti pružaju upravo književna, umjetnička i fenomenološka iskustva.²³⁵ Slično tome, Martha Nussbaum tvrdi da umjetnost i humanističke znanosti općenito, na svim razinama obrazovanja, od osnovne škole do visokog obrazovanja, koriste budućnosti društva, posebno u smislu promicanja demokratskih vrijednosti, njegovanju demokracije i pravednog društva. Prema Nussbaum, mišljenje i mašta su upravo one sposobnosti koje nas čine ljudima te obogaćuju međuljudske odnose²³⁶ i kao takve treba ih dosljedno i neprestano njegovati kroz odgoj i obrazovanje.

„Te su sposobnosti povezane s humanističkim znanostima i umjetnošću: sposobnost kritičkog mišljenja; sposobnost nadilaženja lokalne lojalnosti i pristupa svjetskim problemima kao 'građanin svijeta'; i, konačno, sposobnost da sa simpatijom zamislite nevolju druge osobe.“²³⁷

Nussbaum tvrdi da

²³⁴ Christine Thompson, „Maxine Greene“, u: *Fifty modern thinkers on Education*, Routledge, London; New York, 2001., str. 112-118, ovdje str. 115

²³⁵ ibidem str. 116

²³⁶ Martha C. Nussbaum, *Not For Profit: Why Democracy Needs Humanities*, Princeton University Press, Princeton; Oxford, 2010., str. 6

²³⁷ ibidem str. 7

„pozitivan odgoj u obitelji, zajedno s kasnijim dobrim obrazovanjem, može potaknuti djecu da osjećaju suosjećajnu brigu za potrebe drugih i može ih navesti da vide druge kao ljude s pravima jednakim njihovim. U onoj mjeri u kojoj društvene norme i dominantne društvene slike odrasle dobi ili muškosti ometaju to formiranje, bit će poteškoća i napetosti, ali dobro obrazovanje može se boriti protiv takvih stereotipa, dajući djeci osjećaj važnosti empatije i reciprociteta.“²³⁸

5. Zaključak

Ukorijenjena u tradiciji njemačkog romantizma i ideji *Einfühlung* empatija se u suvremenim istraživanjima na poljima psihologije i neuroznanosti pojavila kao temeljni aspekt ljudske povezanosti. Od afektivne do kognitivne, empatija služi kao most između unutarnjih svjetova pojedinaca. Druga važna komponenta ovog rada, etika skrbi, ukorijenjena je u feminističkoj misli i od svojih začetaka osamdesetih godina prošlog stoljeća dovodi u pitanje tradicionalne etičke teorije i okvire, naglašavajući važnost i moralni značaj odnosa kao ontološki temeljnih za čovječanstvo. Pod utjecajem istraživanja psihologinje Carol Gilligan, Nel Noddings razvija etiku skrbi kao relacijsku teoriju morala temeljenu upravo na međusobnoj povezanosti i međuovisnosti pojedinaca čije veze čine kompleksnu mrežu odnosa. Središnje mjesto imaju skrbni odnosi karakterizirani osjećajem *engrossment* i motivacijskim pomakom skrbnika (*one-caring*) u njezinom pristupu prema primatelju skrbi (*one cared-for*), dok on aktivno

²³⁸ ibidem str. 37

sudjeluje u odnosu priznajući i prihvaćajući pomoć kako bi se *dovršila* skrb. Kao oblik suvremenog moralnog sentimentalizma etika skrbi duboko je povezana s konceptom empatije naglašavajući važnost otvorenosti prema i usklađivanja s tuđim emocijama, stanjima i potrebama. Njegovanjem skrbnih odnosa i stavljanjem pojedinaca u središte etičkih razmatranja i vrednujući njihova jedinstvena iskustva, etika skrbi pruža plodno tlo za njegovanje i razvoj empatije. Iako usredotočena na specifična iskustva pojedinca normativne implikacije etike skrbi, kao što je nastojao pokazati Michael Slote, mogu sezati i izvan granica pojedinačnih situacija i radnji i primijeniti se na širu mrežu društvenih odnosa.

Uz širenje i povećani interes za etikom skrbi, ovaj pristup moralu suočen je i s nizom kritika: od nedostatka jasnoće i dosljednosti u teorijama skrbi, ograničenog opsega i pristranosti do rodnog esencijalizma. Potencijalni rizik pristranosti koji može proizaći iz naglašavanja odnosa i emocija, može dovesti pojedince do povezivanja s i jednostavnog stvaranja odnosa s njima sličnim (i bliskim) pojedincima, istovremeno se udaljavajući od onih koje percipiraju kao drugačije. Ograničenost skrbi na vremenski i fizički bliske pojedince, što opisuje i Nel Noddings, i orijentiranost na privatnu sferu dovodi u pitanje sposobnost etike skrbi da odgovori na šire globalne probleme i moralne obaveze pojedinaca. Pojedine autorice naglašavaju zabrinutost za potencijal etike skrbi za održavanje i ojačavanje tradicionalnih rodnih stereotipa i uloga zbog povijesne povezanosti s tipično ženskim vrlinama i ulogama²³⁹ čime potencijalno sprječava postizanje rodne ravnopravnosti. Rosmerie Tong ističe da iako Noddings opisuje skrb kao odgovornost svih ljudi, pružatelji skrbi u većini njezinih primjera su upravo žene od kojih neke

„...guraju svoje postupke skrbi do točke u kojoj žrtvuju vlastiti identitet, potrebe, pa čak i postojanje. Stoga mnogi kritičari krive Noddings kao i Gilligan za pretjerano naglašavanje uloge žena kao njegovatelja.“²⁴⁰

Autorice poput Sheile Mullett smatraju da je, u još uvijek patrijarhalnom društvu, skrb opasna za žene s obzirom na to da jednakost skrbi nije vjerojatna u takvom društvu te da dok

²³⁹ Kathryn Norlock, "Feminist Ethics", <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/feminism-ethics/>, (Pristupljeno: 13.6.2023)

²⁴⁰ Rosemarie Tong, „Feministi Ethics“ u: Edward Craig (ur.) *Routledge encyclopedia*, Routledge, London; New York, 1998., str. 2763-2765 ovdje str. 2764 „...push their acts of caring to the point where their own identity, needs, and even existence are sacrificed. Thus, many critics fault Noddings as well as Gilligan for over-stressing women’s role as carers.“

potpuna jednakost nije postignuta muškarci bi mogli prepuštati skrb ženama bez ikakve ili uz minimalnu uzajamnu skrb.²⁴¹ Kod primjene neke od opisanih ideja Nel Noddings u vidu reorganizacije školskih razreda, opsega rada i „tereta“ nastavnika te uključivanje roditelja i šire zajednice u nastavu treba uzeti u obzir društvene i ekonomske faktore koji onemogućuju ili otežavaju takvu koncepciju škole od nedovoljnog broja samih škola i nastavnika, do mogućnosti adekvatnih plaća nastavnika za takav rad. Važno je skrenuti pozornosti i na odnos roditelja i djece prema školi, školskom sustavu i samim nastavnicima koji je u suvremenom društvu često pun nepovjerenja i nepoštovanja i u okviru kojeg opisane promijene vjerojatno nebi rezultirale pozitivnim promjenama. Naposljetku, iako je razvijanje kulture empatije u suvremenom i izrazito globaliziranom svijetu poželjno, upravo u tom i takvom svijetu cilj odgoja i obrazovanja treba biti postizanje ravnoteže između „nužne doze egoizma“, koja štiti od takozvanog *zamora suosjećanja*, i empatije koja je temelj istinskih i obogaćujućih međuljudskih odnosa.²⁴²

Međutim važnost poučavanja skrbnih odnosa, temeljenih na empatiji, kroz modeliranje i dijalog, kako ih opisuje Noddings ili indukcije kakvu opisuje Martin Hoffman mogli bi imati svoje mjesto u razredima, kao i poučavanje empatije kroz umjetnost i književnost te jedna posveta humanističkim znanostima nasuprot danas profitabilnim poljima formalnih ili prirodnih znanosti. Kroz primjenu etike skrbi još uvijek prevladavajući patrijarhalni obrasci koji se reproduciraju u postojećem sustavu odgoja i obrazovanja, visoko vrednovanje prirodnih i formalnih znanosti i intelektualnog razvoja nad društvenim i humanističkim znanostima i segmentirani razvoj pojedinaca mogli bi se postepeno zamijeniti poticanjem stvaranja kvalitetnih međuljudskih odnosa, razvoja empatije i cjelovitog razvoja pojedinca. Uzimajući u obzir postojeće kritike, u izrazito napućenom i globaliziranom svijetu koji često naglašava samostalnost, autonomiju i različitosti etika skrbi nudi vrijednu perspektivu i podsjeća na važnost konteksta, odnosa, suosjećanja i razumijevanja među pojedincima. Pažljiva i kritička primjena etike skrbi ne mora rezultirati potpunim zanemarivanjem tradicionalnih koncepata pravde, pravednosti ili autonomije već može pridonijeti tendenciji usklađivanja čovjekove simultane potrebe za samostalnost i povezanost. Primjena etike skrbi i empatije pružaju mogućnost

²⁴¹ Sheila Mullett, “Shifting Perspectives: A New Approach to Ethics”, u: Lorraine Code; Sheila Mullett; Christine Overall, *Feminist Perspectives: Philosophical Essays on Method and Morals*, University of Toronto, Toronto, 1988., str. 109-126, ovdje str. 119

²⁴² Ivana Zagorac, „Mogućnosti i granice odgoja za suosjećanje”, u: JAHHR, Vol. 11/2, br. 22, 2020., str. 467-479, ovdje str. 471

nijansiranja i cjelovitijeg razumijevanja pitanja morala osobito u pitanju složene ljudske međuovisnosti. Integriranje etike skrbi u okvir odgoja i obrazovanja, prema teoretičarima skrbi ima transformativni potencijal. Poticanjem empatije kroz skrb učenike se oprema za suočavanje sa složenim moralnim dilemama i potiče na promatranje, poštovanje i razumijevanje tuđih perspektiva. Etika skrbi postavlja izazov odgajateljima i nastavnicima da budu ne samo prenositelji znanja nego i njegovatelji skrbnih odnosa. Kroz modeliranje, dijalog, praksu i potvrđivanje, odgajatelji i nastavnici, roditelji i skrbnici, ali i šira zajednica koja ima ulogu u i odgovornost za odgoj i obrazovanje djece, može oblikovati okruženja koja njeguju empatiju i osnažuju djecu da postanu moralno odgovorni građani u suosjećajnijem i brižnijem društvu.

6. Literatura

Brooks, Laurie, „In Memoriam: Nel Noddings“, <https://www.tcpress.com/blog/memoriam-nel-noddings/> (Pristupljeno: 15.6.2023)

Cohon, Rachel, "Hume's Moral Philosophy", <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/hume-moral/> (Pristupljeno 13. 6. 2023.)

Christov-Moore, L.; Simpson, E. A.; Coudé, G.; Grigaityte, K.; Iaconi, M.; Ferrari, P. F. „Empathy: gender effects in brain and behavior“, u: *Neuroscience and biobehavioral reviews*, <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2014.09.001> (Pristupljeno: 4. 7. 2023)

Decety, Jean, "The neurodevelopment of empathy in humans", u: *Developmental neuroscience* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3021497/> (Pristupljeno 6. 6. 2023.)

Fleischacker, Samuel, "Adam Smith's Moral and Political Philosophy", <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/smith-moral-political/> (Pristupljeno 14. 6. 2023.)

Flinders, David J. „Nel Noddings“, u: Joy A. Palmer (ur.) *Fifty Modern Thinkers on Education. From Piaget to the present*, Routledge, London, 2001., str. 210 – 215

Gluchman, Vasil, "Nussbaum's Philosophy of Education as the Foundation for Human Development", u: *Human Affairs*, br. 28, 2018., str. 328–338

Green, Mitchell, "Empathy, Expression, and What Artworks Have to Teach", u: Garry L. Hagberg. (ur.), *Art and Ethical Criticism.*, Blackwell Publishing, Oxford, 2008., str. 95-122

Hodges, Sara D.; Michael W. Myers, „Empathy“, u: Roy F. Baumeister, Kathleen D. Vos, *Encyclopedia of Social Psychology*, Sage publications, California, 2007., str. 296-298

Hoffman, Martin L., *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Hoffman, Martin L., „Empathy and Prosocial Behaviour“, u: *Handbook of emotions*, The Guilford Press, New York, 2008., str. 440-455

Hoffman, Martin L., „Sex Differences in Empathy and Related Behaviours“, u: *Psychological Bulletin*, Vol. 84, No. 4, 1977., str. 712-722

Hollan, Douglas, „Empathy across cultures“, u: *The Routledge handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 341-353

Hume, David, *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.

Ilyes, Imola, „Empathy in Hume and Smith“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 98-110

Katz Michael S.; Noddings, Nel; Strike, Kenneth A., *Justice and Caring: The Search for Common Ground in Education*, Teachers College Press, New York, 1999.

Keltner, Dacher; Goetz, Dacher, „Compassion“ u: Roy F. Baumeister; Kathleen D. Vohs (ur.), *Encyclopedia of Social Psychology*, Sage Publications, Los Angeles, 2007., str. 159-160

Lanzoni, Susan, *Empathy: A History*, Yale University Press, New Haven; London, 2018., (ebook izdanje)

Maibom, Heidi L., „Empathy“, <https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/empathy>, (Pristupljeno: 5. 6. 2023)

Maibom, Heidi L., „Introduction: (Almost) Everything You Wanted to Know About Empathy“, u: *Empathy and Morality*, Oxford University Press, New York, 2014., str. 1-11

Maibom, Heidi, (ur.) *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017.

Morris, William Edward; Brown, Charlotte R., "David Hume", <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/hume/> (Pristupljeno 14. 6. 2023.)

Mullett, Sheila, “Shifting Perspectives: A New Approach to Ethics”, u: Lorraine Code; Sheila Mullett; Christine Overall, *Feminist Perspectives: Philosophical Essays on Method and Morals*, University of Toronto, Toronto, 1988., str. 109-126

Noddings, Nel, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley, 1984.

Noddings, Nel, „Caring in education“, u: *The encyclopedia of pedagogy and informal education*, <https://infed.org/mobi/caring-in-education/>. (Pristupljeno: 4. 7. 2023)

Noddings, Nel; Slote, Michael, „Changing Notions of Moral Education“, u: *The Blackwell Guide to Philosophy of Education*, Blackwell Publishing, Malden; Oxford; Carlton, 2003., str. 341-356

Noddings, Nel, „Complexity in Caring and Empathy“, u: *Abstracta*, posebno izdanje V., 2010., str. 6 – 12

Noddings, Nel, *Philosophy of Education*, Stanford University, Boulder; Oxford, 1995.

Noddings, Nel, *Philosophy of education*, treće izdanje, Westview Press, Boulder, 2012.

Nel Noddings, *Starting at Home: Caring and Social Policy*, University of California Press, London, 2002.

Noddings, Nel, „The caring relation in teaching“, u: *Oxford Review of Education*, vol. 38, broj 6, prosinac 2012., str. 771–781

Norlock, Kathryn, "Feminist Ethics", <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/feminism-ethics/> (Pristupljeno: 14. 6. 2023)

Nowak, Magdalena, „The Complicated History of *Einführung*“, *Argument*, 2 (br. 1), 2011., str. 301–326

Nussbaum, Martha C., *Not For Profit: Why Democracy Needs Humanities*, Princeton University Press, Princteon; Oxford, 2010.

Owens, Lynn M.; Ennis, Catherine D., "The Ethic of Care in Teaching: An Overview of Supportive Literature", u: *Quest*, br. 57, 2005., str. 392-425

Ruddick, Sara, "Care as Labor and Relationship", u: Mark S. Haflon; Joram C. Haber (ur.) *Norms and Values: Essays on the Work of Virginia Held*, Rowman & Littlefield publishers inc., Lanham; Boulder; New York; Oxford, 1998., str. 3-27

Schmitter, Amy M., "17th and 18th Century Theories of Emotions", <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/emotions-17th18th/> (Pristupljeno 13. 6. 2023.)

Slote, Michael, *Moral Sentimentalism*, Oxford University Press., Oxford, 2010.

Slote, Michael, *The Ethics of Care and Empathy*, Routledge, London, 2007.

Smith, Adam, *The Theory of Moral Sentiments*, (šesto izdanje, 1790.), Meta libri, Sao Paolo, 2006.

Smith, M. K., „Nel Noddings, the ethics of care and education“, u: *The encyclopedia of pedagogy and informal education.*, <https://infed.org/mobi/nel-noddings-the-ethics-of-care-and-education/> (Pristupljeno: 3.7.2023)

Spaulding, Shannon, „Cognitive Empathy“, u: Heidi L. Maibom, *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 13-22

Stadler, Jane, „Empathy in Film“, u: *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, Routledge, New York, 2017., str. 317 – 327

Stueber, Karsten, "Empathy", <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/empathy/> (Pristupljeno: 5.6.2023.)

Stueber, Karsten R., *Rediscovering Empathy*, The MIT Press, Cambridge; London, 2006.

Thompson, Christine, „Maxine Greene“, u: *Fifty modern thinkers on Education*, Routledge, London; New York, 2001., str. 112-118

Tong, Rosemarie, „Feministi Ethics“ u: Edward Craig (ur.) *Routledge encyclopedia*, Routledge, London; New York, 1998., str. 2763-2765

Walsh, Erin; Walsh, Erin, *How Children Develop Empathy*, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/smart-parenting-smarter-kids/201905/how-children-develop-empathy> (Pristupljeno: 30.6.2023)

Zagorac, Ivana, „Mogućnosti i granice odgoja za suosjećanje“, u: JAHN, Vol. 11/2, br. 22, 2020., str. 467-479

Zahavi, Dan, „Beyond Empathy: Phenomenological Approaches to Intersubjectivity“, u: *Journal of Consciousness Studies*, 8 (br. 5–7), 2001., str. 151–167